

עמנואל ענתי

הר כרכום

לאור התגליות החדשות

אריאל

כתב עת לידיעת
ארץ-ישראל

149

שנה עשרים ושלוש
אפריל 2001 / ניסן תשס"א

עורכי הסדרה: גבריאל ברקאי ואלי שילר

נוסח עברי: עינת בן ארי ואלדר הדר

© 2001/תשס"א

כל הזכויות שמורות למחבר ולהוצאת אריאל
אין להעתיק מספר זה, לרבות תמונות, איורים או קטעים בשום צורה שהיא
(לרבות תדפיסים לצרכים פנימיים), ללא אישור בכתב מהמוציאים לאור.

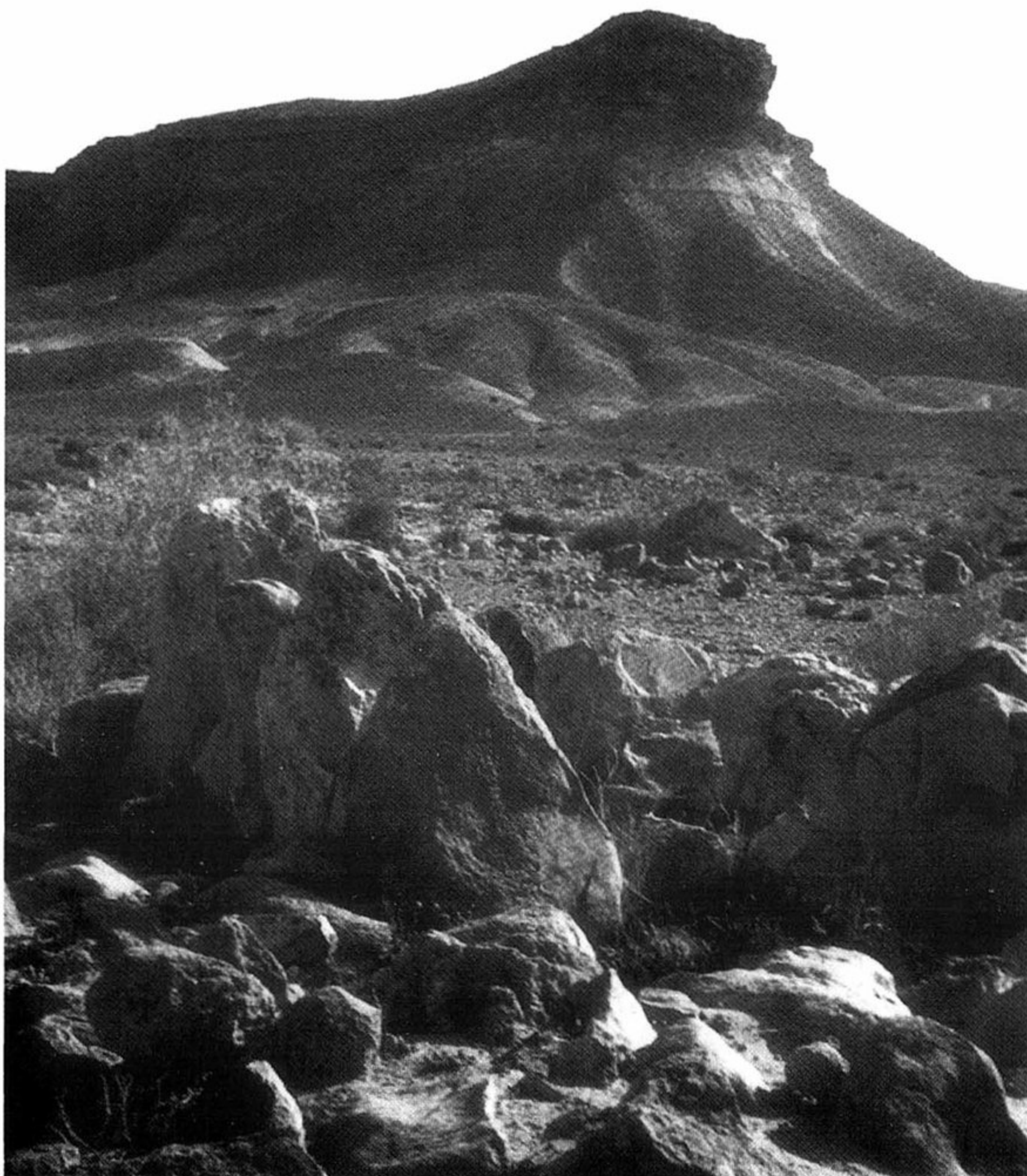

עמנואל ענתי

הר כרכום לאור התגליות החדשות

הוצאת ספרים אריאל, ירושלים

הר כרכום. הצד המכונה ה"ספינקס" בשל צורתו הדומה לפנים, עם עינים, אף ופה. ידוע במסורת העממית כ"רוח ההר" ומכונה בפי הברווים ה"שר הגדול".

עמ' קודם: חרות סלע בדמות עין מהר כרכום

הקדמה

הר כרכום קנה את פרסומו בשנים האחרונות הודות לאופיו המיוחד, לעושר ממצאיו ולנופיו, ומעל לכל בשל ההצעה לזהותו כהר סיני המקראי – הר מתן תורה. בהר ריכוז חשוב ומיוחד במינו של אתרים ארכיאולוגיים, ובהם שרידי מבנים, רבבות ציורי סלע וציורים אחרים, גיאוגליפים, אתרי קבורה, רגמים (טומולי), כלי צור פרהיסטוריים, אבנים טבעיות בעלות צורות דמויות אדם ואתרי פולחן מדבריים, שזמנם למן התקופה הפלאוליתית ועד לאתרים בדוויים בני ימינו. אתרים אלו שונים באופיים מהמקובל, ופירושם ותארוכם שנויים במחלוקת. הם פזורים על שטחים נרחבים, ויוצרים דגמי התיישבות שונים מאלה של ישובי הקבע.

פרופ' עמנואל ענתי, שהקדיש שנים רבות לחקר הר כרכום, הוא מן המומחים הידועים בעולם לציורי הסלע (פטרוליפים), שהיא אמנותם של רועי המדבר למן העידן הפרהיסטורי ועד ימינו. ענתי עומד בראש המכון ללימוד ולמחקר של אמנות ציורי הסלע בעמק קאמוניקה שליד ברשיה בצפון איטליה, ופיתח שיטות מיוחדות למיון ציורי הסלע ולתארוכם.

הכרתי לראשונה את פרופ' ענתי בהיותי סטודנט בשנת 1964, בעת שנתלוותי אליו בסיוריו בריכוז ציורי הסלע ברמת מטרד ובמקומות אחרים בהר הנגב. כבר אז התרשמתי עמוקות מעולם מופלא זה של אמנות מדברית, ומבקיאותו הרבה של ענתי בנושא.

ריכוזי האמנות והאתרים שאותם חקר ענתי בהר כרכום הם בעלי חשיבות יוצאת מגדר הרגיל, אף אם לא נקבל את כל פירושו. מאמריו וספריו של ענתי על מחקריו בהר כרכום יצאו לאור ברחבי העולם בשפות שונות, וזכו להתעניינות רבה. אך עד עתה לא זכו קוראי עברית לסיכום של מחקריו ופירושו. פרסום זה תורם, על כן, רבות לערוך היכרות עם שפע התגליות ומשמעותן.

אחד הארועים המכריעים בתולדות עם ישראל היה מעמד הר סיני. ברם, למרבה הפליאה המקום לא זכה בעבר להתייחסות באשר למיקומו, ואתרו נשתכח. במקרא ובמקורות מן התקופה ההלניסטית, בכתביו של יוסף בן מתתיהו ובספרות המשנה והתלמוד אין איזכור למקום הר סיני, או לביקור במקום. ממילא לא נוצרה כל מסורת באשר לזיהוי ההר, או עליה לרגל אליו. מקרה יוצא דופן מובא במקרא בקשר למסעו של אליהו הנביא אל הר האלוהים – חורב (מל"א יט, ח). לארוע זה קשור אולי האתר בעל האופי הפולחני שנחשף בחורבת תימן (כונתילת עג'רוד) המצוי במזרחו של חצי האי סיני, כ־50 ק"מ מדרום לקדש ברנע. בתקופה הביזאנטית ניסו הנוצרים לזהות את הר סיני, ומראשית תנועת הנזירות בסיני במאה הרביעית, ולמן בניית מנזר סנטה קתרין במאה השישית, רווח הזיהוי בדרום סיני.

החיפוש אחר הר סיני המקראי נתחדש עם ראשיתו של המחקר הארכיאולוגי והגיאוגרפי-היסטורי במאה ה־19. דומה שכבר במקרא עצמו ישנה התלכדות של

מסורות שונות על הר סיני שנקרא גם הר האלוהים, הר חורב והר פארן. היהדות למן ימי הבית השני הדגישה את הממד הרוחני-דתי של מעמד הר סיני, תוך התעלמות מן ההיבט הפיסי הנוגע לזיהויו.

הצעתו של פרופ' ענתי לזהות את הר סיני בהר כרכום שבנגב, היא נסיון אחד מני רבים לזהות את ההר. רוב הצעות הזיהוי התמקדו עד היום בדרום חצי האי סיני, אך היו שניסו להצביע על מיקומו בצפון או במערבו, ואחרים זיהו אותו בחורן שבסוריה ואפילו במדיין שבסעודיה. הצעתו של ענתי היא בעלת עניין רב, אך היא מעוררת קשיים באשר לתארוך ההר ולמיקומו. חוקרים רבים מסתייגים ממנה, על אף הממצאים המרתקים במקום. המקרא אינו מסייע כאמור לקבוע את מקום ההר. לפי תאורי המקרא יהיה זה סביר לזהותו במרחק קצר מגבול מצרים, מהלך שלושה ימים. ענתי משתמש במחקריו במינוח שמקובל עליו בלבד והוא - Bronze Age Complex - BAC, מערך תקופת הברונזה, מונח המתייחס לרוב האלף השלישי לפסה"נ, לתקופות המכונות במחקר הברונזה הקדומה (2200-3200 לפסה"נ) והברונזה הביניימית (2000-2200 לפסה"נ). קביעת זמנם של ארועי יציאת מצרים המקראית בטווח זמן זה יוצרת פער של כ-1,500 שנה בין יציאת מצרים לבין ראשית צמיחת הישות הישראלית הנזכרת לראשונה מחוץ למקרא בכתובתו של מרנפתח מלך מצרים בסוף המאה ה-13 לפסה"נ. תארוך יציאת מצרים בידי ענתי לאלף השלישי לפסה"נ אינו עולה בקנה אחד עם אזכור העיר רעמסס שנבנתה לפי ספר שמות (א, יא) בידי בני ישראל, שכן העיר היא מימי השושלת המצרית ה-19, במאה ה-13 לפסה"נ. ענתי אינו מסביר כיצד השתמרו המסורות למן האלף השלישי לפסה"נ, וכיצד ניתן לגשר על הפער שבין זמנם של השרידים אותם הוא זיהה עם מעמד הר סיני בהר כרכום, לבין ראשיתו של עם ישראל לפי העדויות המקראיות והארכיאולוגיות.

אחד הפרטים המעניינים בסיפור מעמד הר סיני היא העובדה שהלוחות שנמסרו למשה היו כתובים (שמ' לב, טז; דב' ד, יג; ה, כב ועוד). ברם, מן האלף השלישי לפסה"נ לא ידועה לנו אף כתובת במרחב של ארץ-ישראל ובסביבתה, וגם באתרי הר כרכום לא נמצאו כתובות כה קדומות.

רבים מן האתרים בהר כרכום הם בעלי אופי פולחני, אך דומים להם מצויים גם במקומות אחרים במדבר, כמו בהרי אילת ובוואדי א-רם שבירדן. ממצאים דומים רבים נחשפו גם בידי עוזי אבנר בנגב. מכאן שהם אינם נחלת הר כרכום בלבד, והקשר שלהם למעמד הר סיני אינו מחויב המציאות. גם לאתרי תקופת הברונזה הקדומה והברונזה הביניימית בהר כרכום יש מקבילות ברחבי הנגב ובחצי האי סיני. הריכוז בהר כרכום משתלב אפוא, בתופעת ישובי הרועים באזורי המדבריות בתקופות הנדונות.

כך או אחרת, מחקריו המקיפים והממושכים של ענתי, והתגליות העשירות והמרשימות בהר כרכום, כמו גם נופו המרהיב, הפכוהו לאחד מאתרי הביקור המרתקים בנגב בשנים האחרונות.

גבריאל ברקאי

ירושלים, ניסן תשס"א
אפריל 2001

תוכן עניינים

הקדמה	7
מבוא	11
הר כרכום ואופיו	15
אופיו של הפולחן בהר כרכום ומשמעותו	23
היבטים טופוגרפיים	29
ההיבט הארכיאולוגי	34
אתרי מגורים ומבנים אחרים מתקופת הברונזה	40
הר האש	51
גילויים נוספים	54
אתרי אמנות סלע ופולחן	62
החידה הכרונולוגית	75
סיכום ומסקנות	82
שחר שילה וספי הנגבי / מסלולי סיור בהר כרכום	87
הערות	95
ביבליוגרפיה	96

אחד מסעיפי נחל כרכום. האזור עשיר במיוחד באתרים ארכיאולוגיים – רובם מתקופת הברונזה והתקופה הרומית. הנחל נחצה על-ידי שביל העולה להר

מבוא

הר כרכום הוא במת הר נישאת מוקפת מתלולים עם שתי פסגות המתנשאות מעל סביבתן. ההר מאופיין בנוף של חמאדות ומצבורי אבן, והוא מוקף בעמקים חרוצים בנחלים ובוואדיות. כיום אפיקי הנחלים יבשים במשך רוב ימות השנה. הניגודים בין ההר לסביבתו יוצרים תחושה שלפנינו שני עולמות נפרדים. מלבד ציורי הסלע המצויים על ההר ובסביבתו, ואופי האתרים הארכיאולוגיים בשני האזורים שונה בתכלית.

ההר משופע באתרים קדומים מהתקופה הפליאוליתית (תקופת האבן הקדומה), אך הם נדירים בוואדיות שמסביב. על ההר מצויים אתרי פולחן רבים ובהם מזבחות, מצבות אבן ומקדשים קטנים. בעמקים שמסביב נתגלו שרידי ישובים מתקופת הברונזה, המעידים על כך שהמקום היה מיושב על-ידי קבוצות גדולות.

שרידי האמנות הראשונים בנגב נחשפו בסקר שנערך בשנות החמישים בהר הנגב. היתה זו תגלית חדשה לחלוטין באותה עת, שעוררה התעניינות רבה והסקר הורחב בשנת 1954 לנגב הדרומי.

עיקר התגליות נעשו בג'בל עדיד, הידוע בפי הבדווים כ"הר החגיגות" או כ"הר ההמונים". בשנת 1980 החלה משלחת ארכיאולוגית איטלקית לערוך סקר ולחקור את ההר וסביבתו, ומחקרים אלה נמשכים ברציפות במשך כעשרים שנה. בפרק זמן זה שונה שם המקום להר כרכום.

כבר מראשית המחקר התברר שההר עשיר בממצאים ארכיאולוגיים רבים ומגוונים. ככל שהתרחבו ידיעותינו, הסתבר שהר כרכום נתקדש בעיני תושבי המדבר ושימש מרכז פולחני רב חשיבות. החפירות והמחקרים הארכיאולוגיים נמצאים עדיין בעיצומם ומעלים בכל עונת חפירות תגליות מפתיעות נוספות. ב-1992 נחשף מקדש פליאוליתי בן 40 אלף שנים, שהביא למחשבות מחודשות באשר לתפקידו של ההר בתקופות קדומות. תפקידו הפולחני לא הצטמצם לתקופת הברונזה, כפי שסברו לפני כן, אלא הוא היה מקום קדוש מאז ומתמיד. מסורות בנות אלפי שנים המסתופפות סביבו, מעידות שהוא היה אחד מההרים הקדומים ביותר שנודעה להם חשיבות דתית-פולחנית.

ב-1993 נתגלו מאפיינים נוספים של ההר, כאשר בעזרת צילומי אוויר זוהו גיאוגליפים, כלומר ציורים העשויים מחלוקי נחל הסדורים על הקרקע ויוצרים דגמים, שאחדים מהם הם באורך עד 30 מ'. חלקם היו עיטורים גיאומטריים מופשטים ואחרים מתארים יצורים אנתרופומורפיים (דמויי אדם) ובעלי חיים הולכים על ארבע. במשך שנים עבדו הסוקרים במקומות אלו, מבלי שהיו מודעים כלל לקיומם. תפקידן של דמויות אלו עדיין לוט בערפל. הועלתה השערה שהן שימשו אולי מנחה לישות שמימית כלשהי. הוצע לראות בהן מקומות המסמלים תחום מקודש. במקומות אחרים ניכרים סימנים שהן שימשו אולי לעריכת טקסים בעלי אופי מיתולוגי.

רצף סטרטיגרפי המתאר שלושה שלבים של ציורי סלע. העתיקה ביותר היא תמונת ציד מהתקופה ה-III. יעל וכלב מהתקופה ה-IV נוספו מאוחר יותר עם כתובת המתוארכת לראשית תקופתנו בקירוב. לבסוף, בעל חיים סכמטי עם ארבע רגליים נחקק בסלע, לצד כתובת ערבית

ממצא חשוב אחר נחשף ב-1994. במערה שעל הר כרכום נמצאו עדויות למגורי יחיד. במקום נמצאו שרידי מדורה, שני להבי סכינים, מרית אבן, וחרסים של קנקן המתוארכים לתקופת הברונזה התיכונה (2200 לפסה"נ). המערה המסתורית היתה מאורגנת היטב והשרידים שנמצאו ליד המדורה מעידים שהמתבודד ניזון מבשר ומביצי ציפורים, כמו שלווים וחוגלות וכן מבשר של יונקים קטנים. משרידי המזון עולה שהוא שהה כאן סביב שנת 2125 לפסה"נ. הממצאים במערה מרמזים על ארוע דומה לזה המתואר במקרא בקשר למשה: "ויבא משה בתוך הענן ויעל אל ההר ויהי משה בהר ארבעים יום וארבעים לילה" (שם' כד, יח). כיום ידוע לנו אמנם שסוג זה של התבודדות במערות היה מקובל בתקופת הברונזה.

במהלך השנים נחשפו עוד ועוד ציורי סלע בעלי הקשרים מקראיים. הם מתייחסים לארועים שונים שיש להם מקבילות בתנ"ך. בשנת 1988 נחשף טומולוס בעל אופי מיוחד. לאחר שמצבור האבנים הוסר, הסתבר שהוא איננו כולל קבורה, אלא מזבח ועליו מונחת אבן לבנה, שעוצבה במתכוון בצורת חצי סהר.

להר הוליכו שבילים אחדים. ב-1999 נחשף שביל נוסף ממזרח, שהוליך ממדבר פארן לבמת ההר. לאורך השביל, מהלך של למעלה מ-10 ק"מ, נמצאו תחנות טקסיות שתוארכו בעזרת ממצאים שונים לתקופת הברונזה הקדומה. בשני אתרים נמצאו עמודים שניצבו בחזית שטח ריק. באחד מהם היה מעגל גדול שהוקף בסלעים שנפלו.

באחרים היו ציורי סלע ועדויות לשטחים שפוננו. העליה והירידה מההר בתקופת הברונזה הקדומה לוותה בפעולות טקסיות שונות.

המשלחות הארכיאולוגיות שפעלו בהר, סקרו שטח של 200 קמ"ר. כל משלחת תרמה את חלקה והביאה להערכה מחודשת של חשיבות המקום. גם שטחים שכבר נסקרו בעבר מעלים מידע נוסף ומביאים להערכה מחודשת. כאשר החל הסקר ב-1980, היה ידוע רק על עשרה אתרים ארכיאולוגיים ואילו כיום אנו יודעים על למעלה מ-1,200 אתרים. הם כוללים שרידי כפרים, אתרי חניה, מקומות פולחן, ציורי סלע, מחסות סלע, שדות קבורה, גיאוגליפים ועוד. לאור הממצאים הרבים שהצטברו בידינו, הצענו לראשונה ב-1983, לזהות את הר כרכום עם הר סיני המקראי.

ההצעה עוררה ויכוחים סוערים שחרגו לעתים מהקשר המדעי. תחילה התנגדו לכך נמרצות רוב החוקרים, אך עם התקדמות המחקר, גדל מחנה המצדדים. רוב החוקרים מסכימים כיום שלהר כרכום נודעה קדושה יוצאת דופן בתקופות הקדומות ובעיקר בתקופת הברונזה.

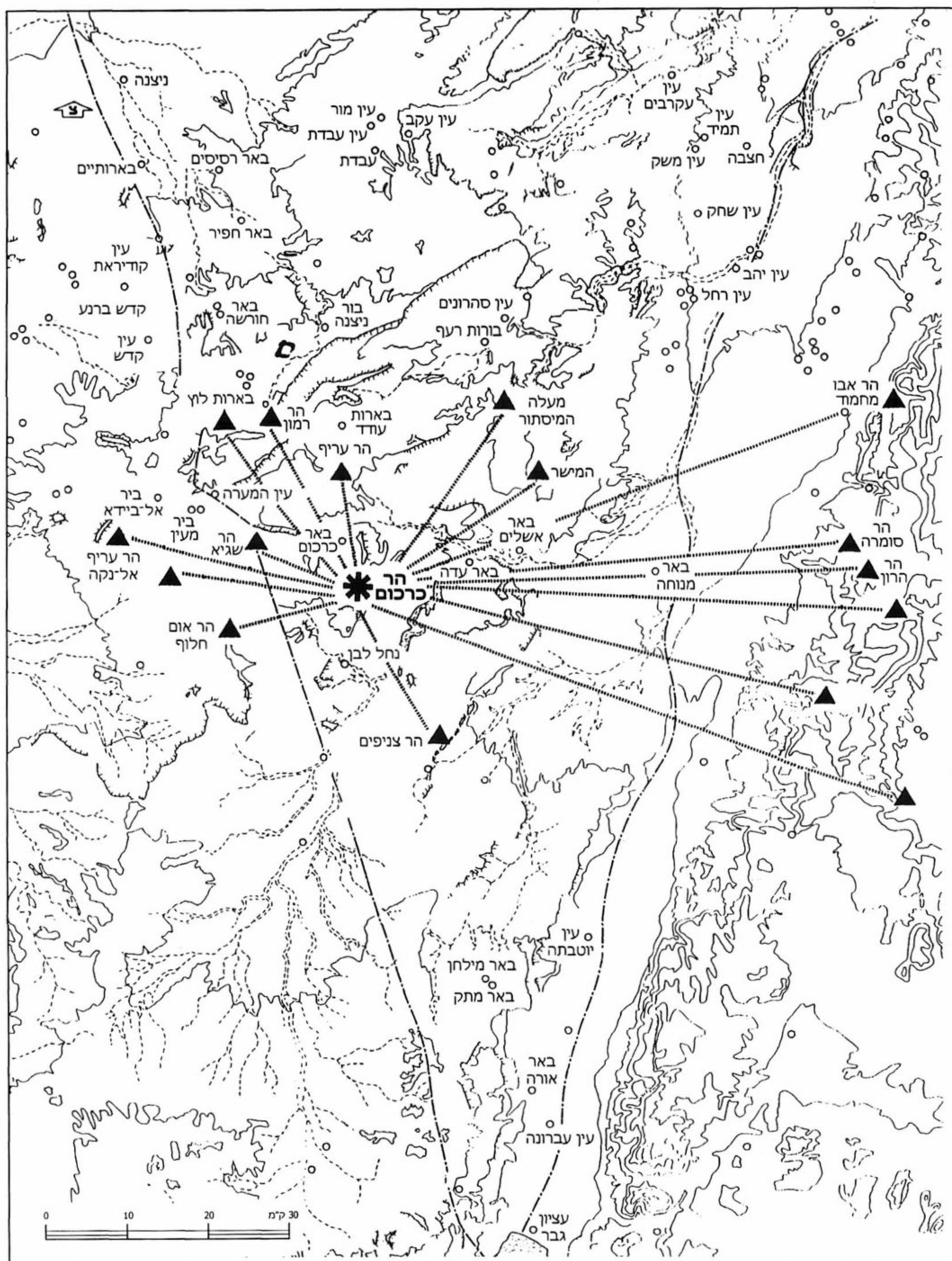
הוויכוח סביב זיהויו של הר כרכום כהר סיני זכה לאחרונה לתנופה רבה בעקבות ביקורו של האפיפיור במנזר סנטה קתרין, שעורר פולמוס בינלאומי בשאלת מיקומו של הר סיני. תרמה לכך גם העובדה שכנסיות אחדות באירופה ובצפון אמריקה אימצו את הגירסה המזהה את הר כרכום כהר סיני, והחלה תנועה של עליה לרגל להר. התגליות האחרונות מחזקות את ההשערה באשר לזיהויו של הר כרכום כהר סיני, והן גם מגלות היבטים נוספים על אופי הפולחנות שרווח בהר והתרבויות השונות שראו בו מקום קדוש. המחקר נמצא עדיין בעיצומו ואין ספק שהאתר טומן בחובו הפתעות נוספות.

חקירת הר כרכום נעשית בידי המרכז הקמוני למחקר פרהיסטורי באיטליה (CEPE), בשיתוף פעולה עם רשות העתיקות ועם האגודה לסקר ארכיאולוגי בישראל, בתמיכת המחלקה לקשרי תרבות במשרד החוץ האיטלקי ובהשתתפות מתנדבים רבים. בשנים 1983-1985 נתמך המחקר בידי קרן מחקר בברשיה. בחלק מהנטל הכספי נושאים אנשי המשלחת הכוללים כשלושים מדענים ומתנדבים ובסיוע תורמים. ב-1999 נתקבלה תרומה מבנק לומברדיה בברשיה. בכל שנה צוות המחקר מקים לרגלי ההר מחנה, הפועל בתנאים קשים. הוא שוכן הרחק מכל ישוב והמים והאספקה מובאים ממרחק רב.

המבקרים הרבים הפוקדים את הר כרכום, על אף הריחוק ותנאי הנגישות הגרועים, הם ביטוי להתעניינות הרבה בצפונותיו. מאידך קיים חשש שהממצאים בהר ובסביבתו יינזקו במזיד או באקראי. האתר הוסב כיום לפארק לאומי בפיקוח רשות העתיקות ורשות הגנים הלאומיים. לא נותר לנו אלא לבקש מציבור המבקרים לנהוג במשנה זהירות ולשמור על אתר חשוב זה וממצאיו היחודיים.

עם הופעת המהדורה העברית, אנו מודים בזאת לאלי שילר מהוצאת ספרים אריאל, שהודות ליוזמתו הברוכה, מובא הספר לפני ציבור הקוראים בארץ ומאפשר בכך להתוודע להר כרכום ולצפונותיו.

פרופ' עמנואל ענתי

נקודות ציון בנוף בתצפית מפסגת הר כרכום

הר כרכום ואופיו

הגילויים הארכיאולוגיים הראשונים בהר כרכום נעשו, כאמור, בשנת 1954, והמחקר השיטתי החל בשנת 1980. ב-1983 הועלתה האפשרות לזהותו עם הר סיני המקראי, והדבר עורר חילוקי דעות רבים. הממצאים שנתגלו מאז עוררו עניין מדעי רב והוכיחו שהמקום שימש אתר פולחן בעל חשיבות רבה בתקופה הכלכוליתית ובתקופת הברונזה. חוקרי המקרא, היסטוריונים וארכיאולוגים רבים תמכו בזיהוי, ואחרים התנגדו לו. כך נולדה "פרשה ארכיאולוגית" שהפולמוס סביבה עדיין נמשך. הנתונים שהיו בידינו עד 1985 פורסמו בשני ספרים¹ ובהם ניתוח ותאור של אתרי המגורים הנמצאים בעיקר לרגלי ההר. מאז נמשך הדיון בעתונות המדעית ובעיקר ב"בטאון המרכז הקאמוני ללימודים פרהיסטוריים" שבאיטליה.

במשך 16 שנה עסקנו בסקר מקיף, שהקיף שטח של 200 קמ"ר, בעזרת עשרים משלחות. המחקר נתמך בידי "המרכז הקאמוני ללימודים פרהיסטוריים", בשיתוף עם רשות העתיקות והמחלקה ליחסי תרבות של משרד החוץ האיטלקי. בין השנים 1983-1985 נתמך המחקר בידי קרן CAB מברשיה שבאיטליה. מאז תמכו במחקר ובהוצאות המשלחת בעיקר המשתתפים, ותורמים אחרים.

מחנה המשלחת בשנת 1993 (אתר HK2)

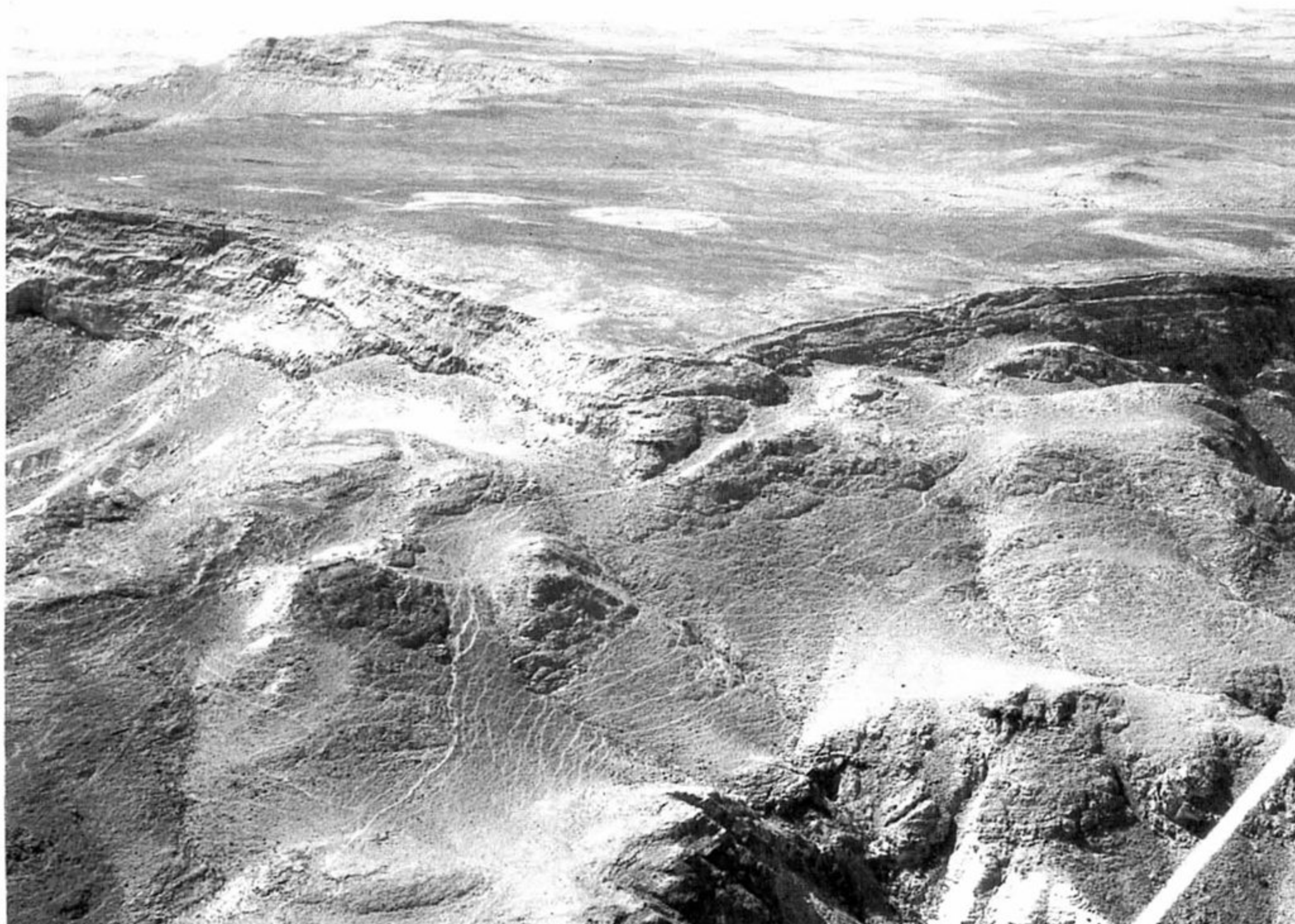
הר כרכום, החלק הדרומי. צילום אוויר של המדרונות המערביים של הרמה.
עמק סאג'י נראה ברקע

עד כה נמצאו בשטח הנסקר כ-1,300 אתרים ארכיאולוגיים מתקופות שונות, החל מהתקופה הפליאוליתית ועד לתקופה הערבית. רבים מהם שייכים לתקופה הכלכוליתית המאוחרת, תקופת הברונזה הקדומה וראשית תקופת הברונזה התיכונה, למן האלף הרביעי והשלישי לפסה"נ. כפי שיתברר, רצף הישובים מצביע על דגמי התיישבות ותרבות חומרית החוזרים ונשנים. אם כי הוא כולל ממצאים מהתקופה הכלכוליתית המאוחרת, הוא מוכר כמכלול מתקופת הברונזה (Bronze Age Complex - BAC). שרידי כפרים רבים מתקופה זו נמצאים בעמקים סביב במת ההר. במת ההר מכוסה אתרי פולחן, מצבות אבן, טומולי (גלי אבנים), מעגלי אבנים, מבנים דמויי מזבח, גיאוגליפים (ציורים גדולים עשויים חלוקים), וכן ריכוז יחיד במינו של ציורי סלע הכולל מעל ל-40,000 דמויות.²

אף שהר כרכום מתנשא לגובה של 847 מ' בלבד, הוא שולט על מדבר פארן. ניתן לראותו מהרי אדום המרוחקים מעל ל-70 ק"מ, וכן מג'בל עריף א-נאקה, כנראה הר שעיר המקראי, הנמצא כ-30 ק"מ מצפון-מערב, מעבר לגבול מצרים. כאשר צופים אל הר כרכום ממדבר פארן, תבניתו הרגולרית בולטת היטב בקו האופק. לפנינו נקודת ציון ברורה לעוברי אורח במדבר בימינו, כפי שהיה הדבר גם בעבר.

ראוי לציין שסלעי ההר שימשו מקור חשוב ביותר לצור באיכות מעולה. על במת ההר נמצאו עד כה מעל לשבעים סדנאות לעיבוד כלי צור מהתקופה הפליאוליתית. העדויות הארכיאולוגיות שאספנו בשנים קודמות הביאו אותנו למסקנה, שהר כרכום

חלקו המזרחי של הר כרכום. מראה כללי של ההר לכיוון מערב

היה למקום קדוש בשלהי תקופת האבן. השימוש בכלי צור נמשך בתקופת הברונזה, בעיקר למטרות פולחן. הכלים הגדולים הרבים שנמצאו במקום עובדו היטב. הם כבדים מדי מכדי שאפשר יהיה להחזיקם ביד, ומצביעים על השימוש שנעשה בהם למטרות פולחן. בין הכלים נמצאו שני מגרדים, שמשקל כל אחד מהם עולה על 5 ק"ג. היו אלה הכלים הגדולים ביותר מתקופת הברונזה הקדומה שנמצאו במכלול הקשור, כנראה, לפולחן. האחד נמצא בין אבנים מול שרידי מדורה, והשני – לרגלי אבן אנתרופומורפית.

ה"מקדש" הפליאוליתי שנתגלה ב-1992 שינה את ידיעותינו על תחילת הפולחן בהר כרכום. ניתן ליחס את תעשיית כלי הצור שנמצאה במקדש לשלב הראשון של התקופה הפליאוליתית העליונה, שזמנה, כנראה, לפני למעלה מ-30,000 שנה. אתר זה (HK/86b) ממוקם ברכס המזרחי של במת הר כרכום, במקום השולט על מדבר פארן. כארבעים גושי צור שצורתם הטבעית מפותלת, נאספו שם בידי האדם הקדמון. גושים, שגובהם כ-1 מ', קרובים ברובם לצורות אנתרופומורפיות. מהם שנמצאו עומדים ואחרים נפולים על צידם. בשטח זה, המשתרע על כ-400 מ"ר, נמצאו כלי צור רבים מראשית התקופה הפליאוליתית העליונה. כינינו אותה בשם "התרבות הכרכומית", יחד עם אוסף חלוקי צור שלהם צורות טבעיות אנתרופומורפיות וזואומורפיות. בכמה מהם ניכרות התזות וחריתות שנעשו בידי אדם, המבליטות את הרושם האנתרופו-מורפי והזואומורפי. על פני הקרקע הקדמונית, הפליאוסול, מונחים גיאוגליפים.

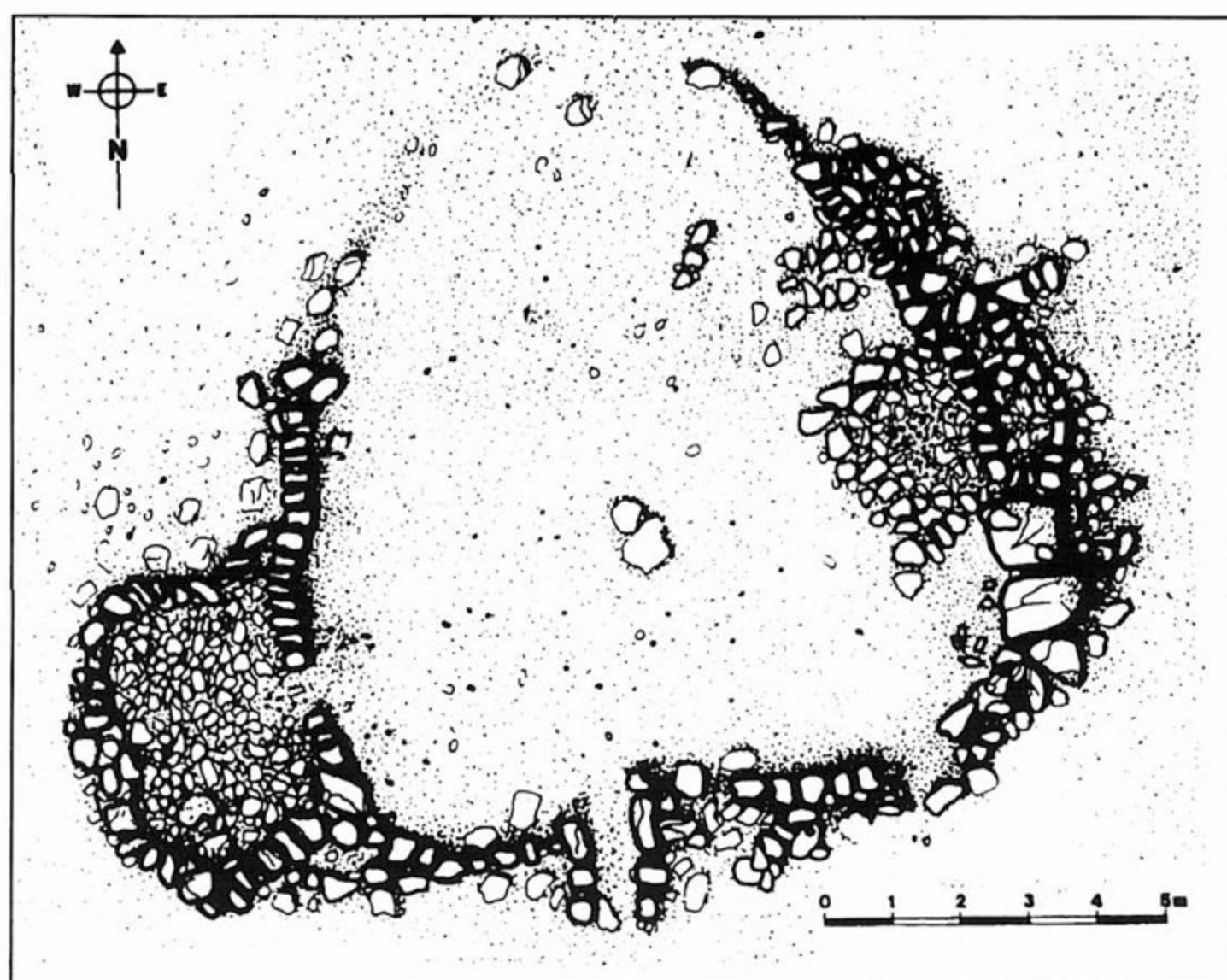
מימין: סקר של מערה בשולי ההר, 1991 (אתר HK332).
משמאל: הכניסה למערה בפינה הצפונית של הר כרכום. גל אבנים מעשה ידי אדם, כ־15 מ' בתוך המערה, מונע את המעבר פנימה

בתקופה הפליאוליתית העליונה הקרקע היתה מכוסה, כנראה, ברקבובית ובצמחיה. לאחר מכן נערמו על במת ההר כרכום משקעי לס שנישא ברוח. מאוחר יותר הסירה הרוח את שכבת הלס באותם מקומות שלא חוזקו במשקעי החמרה, וכך התגלתה מחדש הקרקע הקדמונית (פליאוסול).

בשנת 1992 נמצאו מספר גיאוגליפים במצב השתמרות טוב למדי. השינויים בפטינה של מצבות הצור העומדות מרמזים על כך, שכמה מהן אינן באתרן. משרטוט תכנית מפורטת של כל הסלעים והאבנים בשטח, נראה שמספר אבנים הוזזו והוצבו מחדש בשנים האחרונות.³ הזזת מצבות אלה נעשתה, אולי, ביוזמת כמה אנשים, שלא שיערו שבכך הם גרמו נזק לתעוד הארכיאולוגי. סלעי הצור הגדולים מקורם בשלוש מחצבות שונות המרוחקות זו מזו, והם רוכזו יחדיו.

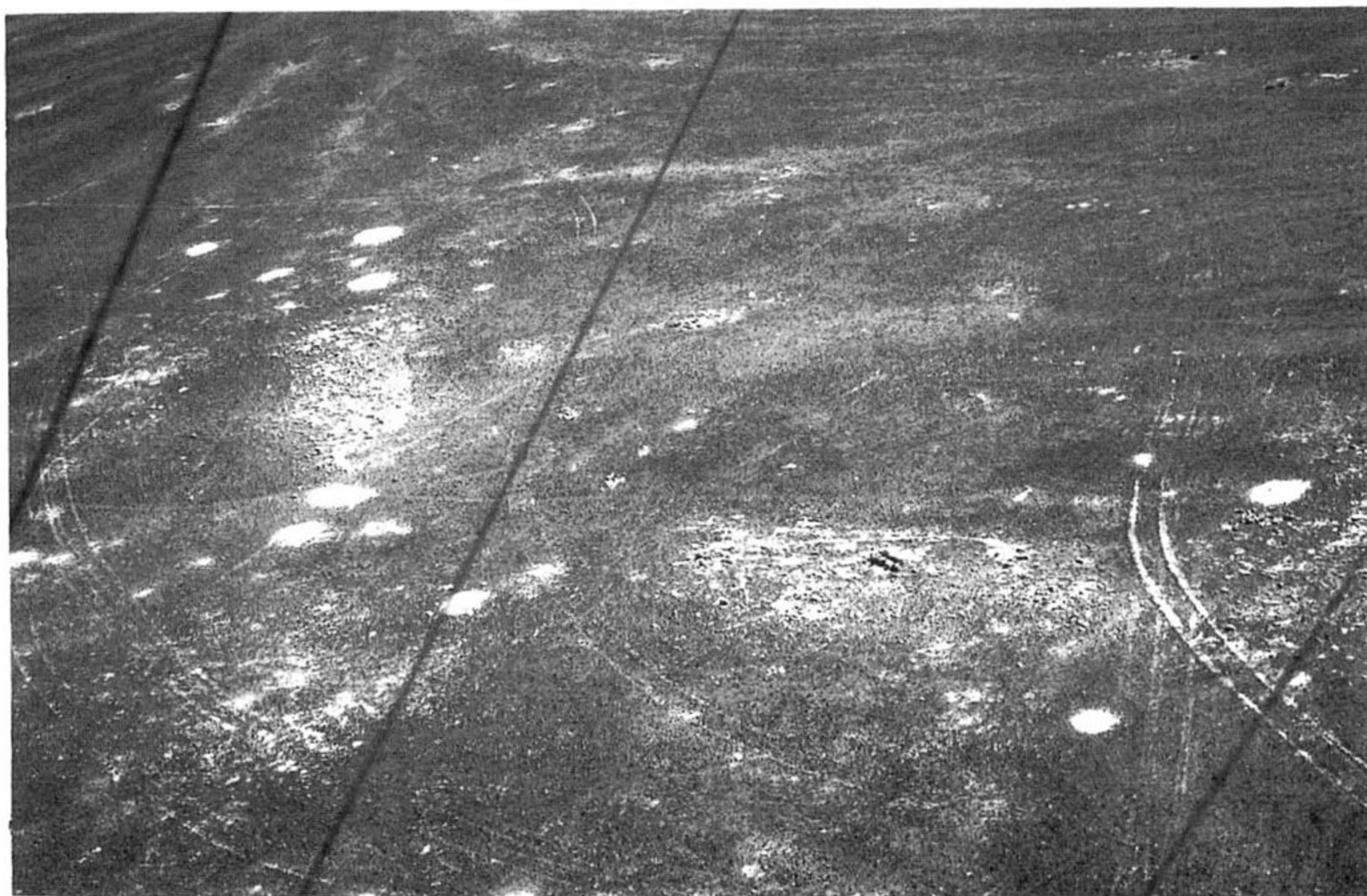
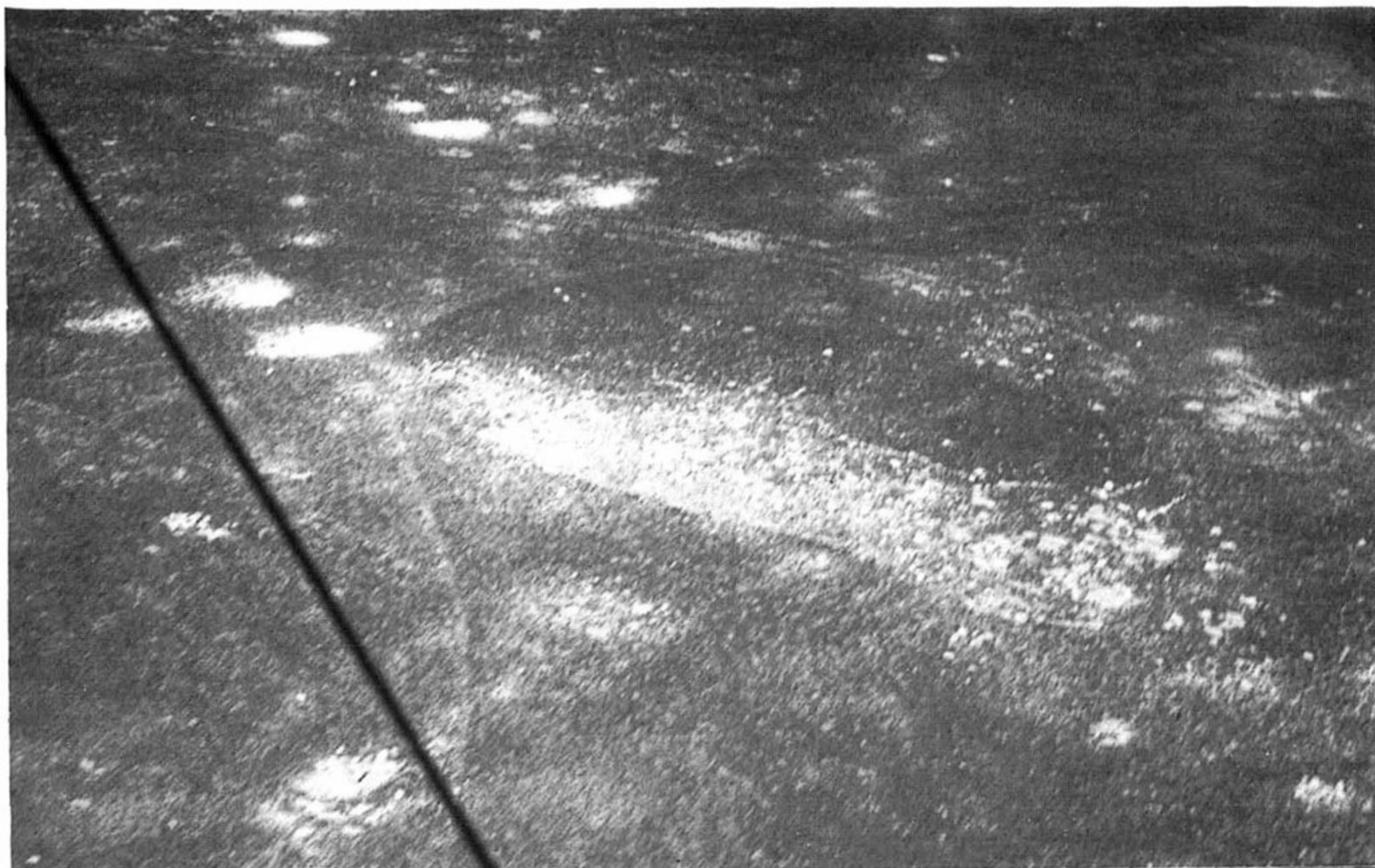
אתרי הפולחן על במת ההר שייכים בעיקר לתקופות הכלכוליתית והברונזה הקדומה, פרק זמן שנמשך כאלפיים שנה. בעמקים המקיפים את ההר ולמרגלותיו נמצאו מקדשים אחדים, אבני מנהיר ניצבות סדורות בשורה, אתרי פולחן שונים מאותה תקופה ואתרים מאוחרים יותר. הם כוללים מקדש קטן מתקופת הברזל (המאה העשירית או התשיעית לפסה"נ). גילוי האתר הפליאוליתי HK/86b יכול, אולי לרמוז לכך, שלהר יוחסה קדושה מוקדם בהרבה ממה שסברנו בראשית המחקר. אם אמנם

אתר HK24: תרשים וצילום. במרכז במת הר כרכום נמצאים שרידים של מבנה חצר מתקופת הברונזה, אליו נסמך חדר צדדי. במרכזו של הקיר המזרחי אפשר להבחין בבמה מרובעת. מספר גלי אבנים, או טומולי, מקיפים את היסוד. 60 מ' ממזרח לשרידים נמצאים 12 סלעים, שבהם חרותות דמויות של נחשים, יעלים, עקבות רגליים ודמות אדם, שנראה כמתפלל (אתר HK24 ב). בין 100 ל-150 מ' מצד דרום-מזרח נמצאים בשטח ציורי סלע או קווי אבנים ומקומות שמהם פונו האבנים ובצורה זו הם יוצרים דגמים ודמויות גדולים

אתר HK24c: מדרום-מזרח לאתר נראים ציורי חלוקים (גיאוגליפים). שניים מהם, שאורכם כ-30 מ', נראים כדמויות של בעלי חיים הולכים על ארבע. קבוצות של אבנים לבנות על רקע החמאדה השחורה הושלמו בקווי אבנים ובשטחים שמהם הוסרו האבנים

האתר שימש כמקדש מראשית התקופה הפליאוליתית העליונה, הרי שהר כרכום היה להר מקודש מאז ביקר בו לראשונה האדם הנבון (הומו סאפינס).

בתקופה הפליאוליתית ישבו בהר כרכום בזו אחר זו קבוצות ציידים שאספו ועיבדו אבני צור באיכות מעולה. מעל למאתיים אתרים פליאוליתיים נסקרו ונרשמו. האזור נעזב למעשה בתקופה הניאוליתית (רק שמונה אתרים מתקופה זו ידועים לנו).

ידוע שבתקופה הכלכוליתית ובתקופת הברונזה הקדומה נהנה האזור מפריחה ישובית. מעידים על כך למעלה מ-250 אתרי פולחן ואתרי קבורה על במת ההר ואתרי החניה והמגורים שלרגליו. באתרים רבים ניכרים סימנים של מתקנים שהיו בשימוש יומיומי. בתקופה זו היתה בהר הקדוש פעילות פולחנית נרחבת. הטומולי – גלי האבנים, כוללים שרידי קבורות משניות שהעצמות שבהן אינן סדורות בסדר אנטומי (העצמות הארוכות מרוכזות יחדיו). על קבורה משנית מסופר גם במקרא, בתקופת האבות ובימי משה. "ויקח משה את עצמות יוסף עמו..." (שם' יג, יט). מנהג זה רווח בתקופת הברונזה הקדומה כעדות הממצאים הארכיאולוגיים מהאלף השלישי לפסה"נ במזרח התיכון. האתר נעזב למשך מרבית האלף השני, כפי שארע באזורים אחרים בנגב ובסיני. לא נמצאו אתרים שזמנם בין השנים 1950-1100 לפסה"נ, ואין גם עדויות לנוכחות האדם במקום במחצית השנייה של תקופת הברונזה התיכונה בתקופת הברונזה המאוחרת ובראשית תקופת הברזל. נוכחות האדם מתחילה שוב בתקופת הברזל (שבעה אתרים) ובתקופה ההלניסטית. נסקרו תשעה אתרים מהתקופה ההלניסטית המייצגים את ארבע המאות האחרונות לפסה"נ. מן התקופות הרומית והביזנטית נסקרו מעל למאתיים אתרים. מספר האתרים המתוארכים בכל תקופה עשוי להשתנות עם התקדמות המחקר, אולם לא צפוי שינוי מהותי במגמה הכללית.

כבר בארבע העונות הראשונות נמצאו אתרים ובהם עדויות לאורח חיים, מבנה חברתי וכלכלי, מנהגים ואמונות של עמי המדבר הקדומים. מראשית עבודתנו היה ברור, כי הר כרכום שימש מרכז פולחני בעל חשיבות עליונה באלף הרביעי ובאלף השלישי לפסה"נ. ההר היה מעין "מפה פרהיסטורית", שאליה הגיעו קבוצות רבות שחנו לרגליו, ומעטים עלו לבמת ההר כדי לקיים בו טקסי פולחן.⁴

מצבות, מעגלי אבנים, גיאוגליפים, גלי אבנים (טומולי), מבנים דמויי מזבח, משטחים בעלי צורה מיוחדת הידועים במקרא כ"במות", הם כולם שרידים ברורים לפעילות פולחנית שהתנהלה על ההר. ראוי עוד לציין את ציורי הסלע הרבים בעלי האופי הפולחני, מצבות ערוכות בשורה ושרידים של מקדש קטן על במת ההר, הכולל מבנה חצר בעל במה מלבנית הפונה מזרחה, ולפחות חמישה מכלולים דומים לרגלי ההר. הר כרכום הינו דוגמא יחידה במינה לפעילות פולחנית במכלול תקופת הברונזה (BAC).

אתר 76ב: עמוד אבן ובו חקוקות עיניים.
לפנינו חלק מ"מקדש פרטי" על במת הר כרכום

אופיו של הפולחן

בהר כרכום ומשמעותו

למרות שאופיו הפולחני של הר כרכום ברור לכל, לא עלה בדעתנו תחילה לקשרו להר סיני. עד אז לא עסקנו בבעיות הנוגעות לסיפור המובא בספר שמות, וקיבלנו כמובנת מאליה את הדעה הרווחת, שיציאת מצרים ארעה אמנם במאה ה-13 לפסה"נ, כפי שהיה מקובל על הכל. אין כל סימן לנוכחות אדם בהר כרכום במאה ה-13 לפסה"נ ובמאות השנים שקדמו לתאריך זה או לאחריו. ידוע לנו כי העדר פעילות אנושית אופייני לנגב ולמרבית חצי האי סיני באותה תקופה, מלבד כמה תחנות מסחר ומצודות צבאיות. תאור חיי היומיום של המדיינים, העמלקים, האמורים, החורים ושבטים אחרים המופיעים במקרא, אם אינו מיתולוגיה גרידא, חייב להתייחס לתקופה שלפני או אחרי האלף השני לפסה"נ. על פי עדות ארכיאולוגית צרופה אי אפשר לשייך שבטים אלה לאלף השני לפסה"נ.

קרבת הר כרכום ל"ארץ המובטחת" הקשתה אף היא על האפשרות לקשרו להר סיני, שמצטייר כמקום נידח ומרוחק. הר כרכום נמצא מול מדבר פארן, אולם הוא מרוחק מכל תוואי שהוצע בעבר כמסלול נדודי בני ישראל במדבר כמסופר בספר שמות. אין זה קל לקבל את הגישה שהמפות הישנות והמסורתיות של תחנות בני ישראל במדבר בטעות יסודן. מאידך, השוואה בין הדרכים המופיעות בספרים, אטלסים היסטוריים ומפות עתיקות מצביעה על שוני רב בין הגרסאות השונות.

לסיפור יציאת מצרים והר סיני יש, ללא ספק, קסם רב. חציית המדבר וההתגלות בהר האלוהים מופיעים כדגם של "טקס מעבר" שבאמצעותו הגיע העם לבגרות, עבר מעבדות לחרות וקיבל זהות חדשה. סיפור המסע לארץ המובטחת מנוסח במתכונת המתאימה לאבות טיפוס של מיתוסים על מוצא עמים ושבטים מיבשות שונות. אם הסיפור של ספר שמות מבוסס על ארועים היסטוריים ואם לאו, לא ברור מדוע אבד בזכרון הקולקטיבי המיקום המקורי של הר האלוהים, או מתי החל פער זה באזכור עברו של העם. הנסיונות לקבוע את מקום ההר באזור סנטה קתרינה החלו, למיטב ידיעתנו, רק בתקופה הביזאנטית. מאז העסיק חיפוש המקום חוקרים, ארכיאולוגים ותיאולוגים רבים.

חוקרים אחדים ראו בנדודי ישראל במדבר תזוזות אקראיות מבאר מים אחת לשניה. אחרים ראו בנדודים תוואי של דרך המוליכה ממצרים ל"הר האלוהים" מהתקופה הביזאנטית ליד מנזר סנטה קתרינה, הנמצא בחלק הדרומי של חצי האי סיני ומשם לעין קודיראת, המזוהה עם קדש ברנע, בצפון חצי האי. אחרים העלו את האפשרות, שהתוואי בספר שמות מתייחס לאתרים לאורך חופי הים התיכון בצפון סיני. הועלו השערות נוספות, אולם איש לא התייחס לאזור הר כרכום. יש, כמובן, חוקרים נוספים הטוענים, שהתאור בספר שמות הוא, מן הסתם, מיתוס נטול כל בסיס היסטורי. אחדים

מהם סבורים כי רשימת המקומות הנמסרת במקרא היא טקסט ליטורגי חסר משמעות טופוגרפית.

לאלה הבודקים את הנושא בדעה קדומה, שלפיה הר סיני נמצא בסביבות מנזר סנטה קתרינה, או במקום אחר בדרום או במרכז חצי האי סיני, קשה מאד, אם לא בלתי אפשרי, לתת הסבר גיאוגרפי לסדר התחנות של ספר שמות. כך או כך, אנו סבורים שתוואי המסע היה, ללא ספק, בעל משמעות טופוגרפית לאנשים שהכירו את האזור באלף הראשון לפסה"נ.

ב־1989 ושוב ב־1992 בחנו השערות שונות הנוגעות לתוואי הדרך של נדודי ישראל בחצי האי סיני המצרי ובנגב הישראלי. לאחר ארבעים שנה של "נדודי המדבר" שלנו, שבמהלכם ערכנו סקרים ארכיאולוגיים, הופתענו לראות כי משימות חדשות יכולות להביא להסתכלות חדשה על אותה מציאות. חזרנו לאזורים שבהם כבר עבדנו. שבילים עתיקים, הרים ועמקים, בארות, שרידים של אתרי חניה של שבטים נודדים קיבלו פתאום משמעות חדשה בעינינו. נוכחנו לדעת כי אפשר לזהות מספר תחנות המתוארות בספר שמות.

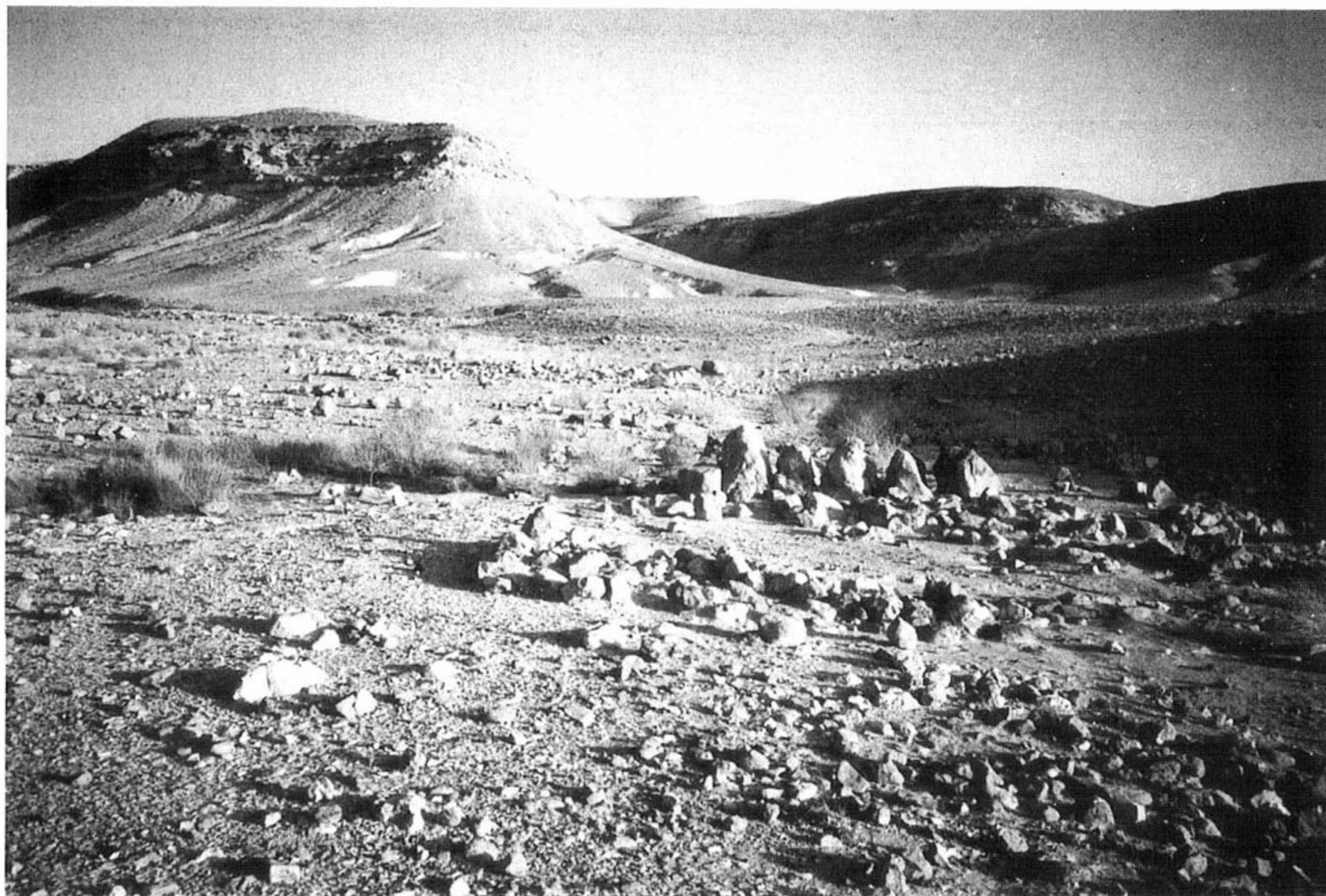
הרעיון שאפשר לזהות את הר כרכום עם הר סיני המקראי עלה לאחר ארבע שנים של חקר ההר ושלושים שנה לאחר הגילוי הראשון של ציורי סלע במקום. הממצאים הרבים של מבני פולחן מעידים, שההר שימש אתר פולחני חשוב בתקופות הכלכוליתית והברונזה הקדומה. בהתבסס על עדויות טופוגרפיות וארכיאולוגיות הצענו את הזיהוי של הר כרכום עם הר סיני המקראי. תחילה העלינו סברה זו בהסתייגות, כאחת מתוך מספר אפשרויות. מאז חלפו עוד עשר שנים של סקרים ומחקר והנתונים הנוספים חיזקו דעה זו.

בחינת התאורים המקראיים (בידי ק.ס. ג'ארוויס, ב. מזר ואחרים) הביאה מספר חוקרים למסקנה, שיש לחפש את הר סיני בחלקו הצפוני של חצי האי ולא בדרומו. אולם הזיהוי של מקום מסוים המבוסס על ממצאים ארכיאולוגיים מתאימים היה אתגר חדש שהדהים אחדים, נתקבל על דעת אחרים ועורר ויכוח רחב. התגובה של מספר עמיתים למקצוע היתה, שיש להמשיך בעבודה בשטח ובדיון, עד שניתן יהיה להגיע למסקנה כלשהי. אולם אחרים לא היו שותפים לגישה זו.

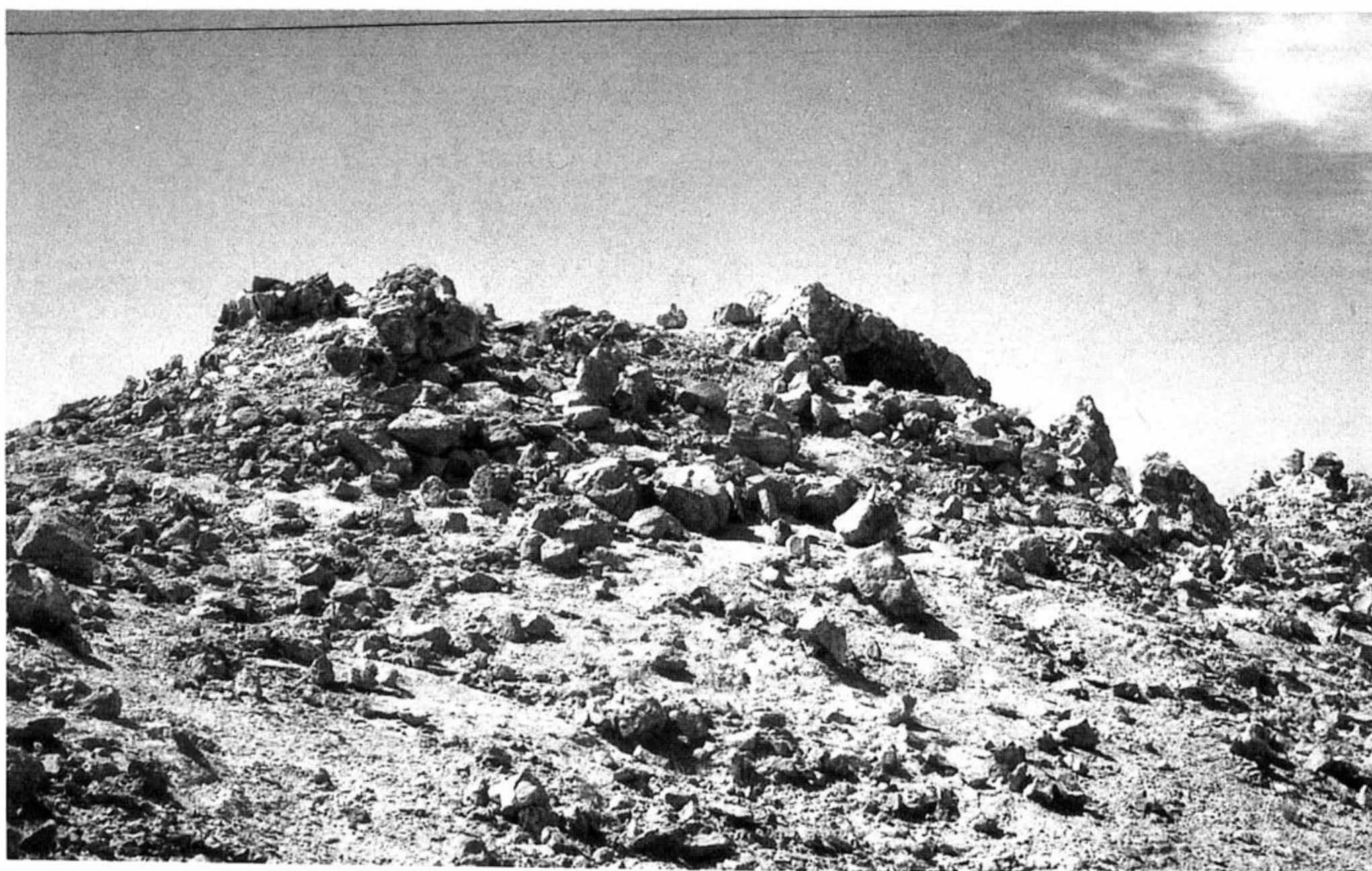
ההצעה החדשה הותקפה מכיוונים שונים. מצד אחד, היו כאלה שקיבלו את העקרון המקובל באשר למיקומו של הר סיני. הועלו גם טיעונים שלא התבססו על עובדות, כגון: "לכולם הרי ידוע כי ג'בל מוסא הוא הר סיני ואין טעם לדון בדבר", או "הר סיני חייב להיות ההר הגבוה בחצי האי", או "מאחר שמקומו של הסנה הבוער הוא במנזר סנטה קתרינה, ההר אינו יכול להיות רחוק משם". אחרים טענו ש"קבוצת נודדים במדבר לא משאירה עקבות כלשהם". הנחה זו פשוט אינה נכונה. בהר כרכום ובאזורים שונים בנגב ובסיני מצאנו סימנים לאתרי חניה של קבוצות נודדים למן התקופה הפליאוליתית ועד לתקופה המוסלמית, אולם לא נתגלו ממצאים כלשהם מתקופת הברונזה המאוחרת.

מצד שני, היו כאלה שדחו את הכרונולוגיה שלנו וטענו שהואיל ויציאת מצרים התרחשה במאה ה־13 לפסה"נ, חייבים היו להימצא לרגלי הר סיני עקבות לאתרי חניה של נודדים השייכים לתקופה זו. אם התאריך אמנם נכון כפי שמאמינים אחדים, יש להעלות כלל זה לגבי כל מקום שבו מבקשים לזהות את הר סיני המקראי ולא רק

אתר HK52: הבמה דמוית המזבח ושתיים עשרה המצבות לרגלי ההר

אתר HK42: הנקיק בסלע בראש ההר

אתר HK42

אתר HK42, נקיק בסלע

לגבי הר כרכום. במקרה כזה נראה שלא נמצא הר כלשהו בחצי האי סיני שיתאים להגדרה, כיוון שכאמור, במאה ה-13 לפסה"נ היה האזור כולו שומם (ראו טבלה). עובדה זו מצאה אישור נוסף בסקר ארכיאולוגי נרחב שנעשה בידי רודולף כהן מרשות העתיקות. הוא הסיק, ש"זמן יציאת מצרים" הוא סוף האלף השלישי לפסה"נ,⁵ תאריך המתקרב לזה המוצע בהר כרכום.⁶

נתקלנו גם בסוג אחר של תגובה עוינת. התרגלנו להערות סרקסטיות כגון: "האם מצאתם את לוחות הברית השבורים?" או "אחרי זה תחפשו את תיבת נוח". למספר תורמים אפשריים הומלץ שלא לתמוך במחקרים שלנו. עמיתים למקצוע הציעו לנו לעזוב את המחקר ולהודות בטעותנו. האם אנחנו צודקים בעמדתנו או לא? כמובן שיש ספקות, אך הם חלק בלתי נפרד מכל מחקר אמיתי. אולם ספקות אלו אין בהם כדי להפסיק את מחקרנו. חוקר מקרא ידוע אמר לי: "זה שלושים שנה לימדתי כי ג'בל מוסא הוא הר סיני. כיצד אוכל לשנות עמדותי בגילי?" הדבר מזכיר אמרה סינית עתיקה האומרת: "קל להאמין לשקר שחזרו עליו מאה פעמים מאשר לאמת שנאמרה בפעם הראשונה". אולם אין להימנע מקושיה נוספת שמתעוררת: מהי האמת? "אמת" המתבססת על אמונה אינה זקוקה להוכחות. כל ראייה שהיא בניגוד ל"אמת" הרשמית נחשבת ל"כפירה בעיקר".⁷

למיטב ידיעתנו, חוץ מהכנסיה היוונית האורתודוקסית, לא היתה אף עדה שנקטה בעמדה רשמית בעניין מיקומו של הר סיני. הוויכוח עם התיאולוגים חוקרי המקרא והארכיאולוגים עדיין פתוח. בכל זאת, אתרי הפולחן הרבים בהר כרכום מצביעים בעליל על קדושת ההר במהלך תקופת הברונזה (BAC). עדויות כאלה לא נמצאו כלל באתרים האחרים המזוהים עם הר סיני. הטופוגרפיה של הר כרכום מתאימה לזו של הר סיני המקראי, שלא כמו במקומות אחרים.

טבלת הממצאים הארכיאולוגיים ואופיים בנגב ובסיני

תקופה	תאריך	הר כרכום	קדש ברנע	הנגב המרכזי	צפון מזרח סיני	דרום הנגב והערבה	דרום סיני	חוף הים סיני
כלכוליתית	3400	צפוף א	ספורדים	ספורדים	ספורדים	ספורדים מכרות נחושת (תמנע)	ספורדים	מצודות מצריות
ברונזה קדומה	2200	---?--- אתרים בצפיפות גבוהה	---?--- צפוף	---?--- צפוף	---?--- צפוף	צפיפות גבוהה בקעת עובדה	מכרות טורקיז ונחושת מצריים	ספורדים אתרי צבא ומסחר
ברונזה תיכונה MB	ברונזה I תיכונה 1950	פער	פער	ספורדים	פער	פער	מכרות מצריים ועבודת כפיה	אתרי צבא מצריים
	ברונזה II תיכונה 1550							
ברונזה מאוחרת (LB)	1200	פער	פער	הפסקה	פער	מכרות נחושת (תמנע)	פער	תחנות לאורך דרך החוף
ברזל א' (IA1)	1000							
ברזל ב' (IA2)	587	כפרים ספורדיים	פיתוח ביצורים ונאות מדבר א	ביצורים התישבות ישראלית א	ספורדית (כונתילת עג'רוד)	נמל, מבנה שלטוני (עציון גבר)	ספורדי	אתרי מסחר וצבא א
פרסית	332	ספורדי	הפסקה	ספורדים	הפסקה	תחנות לשיירות	פער	מרכזי מסחר ים תיכוניים
הלניסטית	37 לסה"נ	כפרים ורועים נוודים	תחנות עצירה לשיירות וחקלאות	רועים וערי שיירות	רועים עונתיים ונוודים	ספורדי	ספורדי	מרכזי מסחר
רומית וביאזנטית	648 לסה"נ	כפרים		חקלאות וכפרים א		תחנות לשיירות ונאות מדבר א	התפתחות נאות מדבר א	מרכזי מסחר וצבא א
ערבית		נוודים	נאות מדבר ונוודים א	נוודים	נאות מדבר ונוודים א	נאות מדבר ונוודים א	נאות מדבר ונוודים א	תחנות לשיירות ומרכזי מסחר א

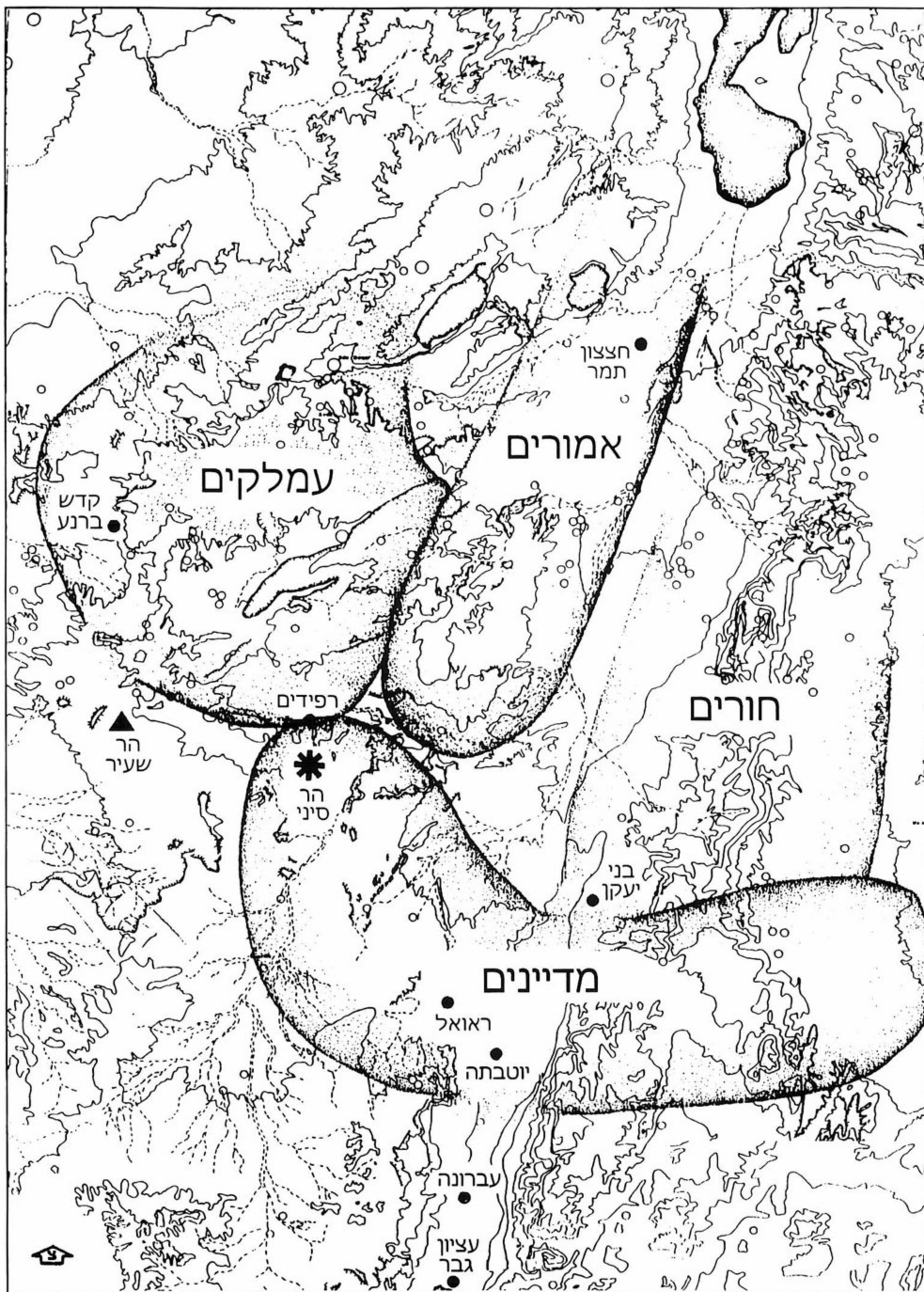
היבטים טופוגרפיים

הטקסטים העיקריים המתייחסים לאזור שבו אמור להימצא הר סיני, הם רשימות התחנות של יציאת מצרים בספר שמות ובספר במדבר. לדעתנו ניתן לשחזר במידה רבה של סבירות את התוואי של יציאת מצרים מארץ גושן להר סיני, כפי שהוא מתואר במקרא. בספר "הר האלוהים"⁸ הוצע תוואי לפי העדויות שהיו בידינו אז, אך מאז הצטברו נתונים נוספים. הטופוגרפיה הכללית של הדרך המוצעת קיבלה חיזוק נוסף בנתונים גיאוגרפיים וארכיאולוגיים. הם מתייחסים במיוחד לשתי התחנות המקראיות של מרה ואילים, שאותן ניתן לזהות עם אל מורה ואבו עגילה. בנוסף, אתר רפידים ניתן לזהות עם באר כרכום.

שאלה יסודית מתעוררת עתה, לאחר חציית המדבריות מארץ גושן להר סיני: האם הדרך המקראית עוברת באזורים נידחים או בשולי הארץ המובטחת? יש גורסים, שמדובר בחציית חצי האי סיני, מאזור מנזר סנטה קתרינה לעין קודיראת. אולם בדיקת השמות הנזכרים בספר במדבר (י-יג) מצביעה, כנראה, על אזור גיאוגרפי אחר. נביא בזאת דוגמאות אחדות: "דרך הר האמורי" נמצאת, כנראה, בשטח של שבטי האמורי שהתגוררו לפי המסופר במקרא בקרבת ים המלח. חצרות הקרובה למדבר פארן או

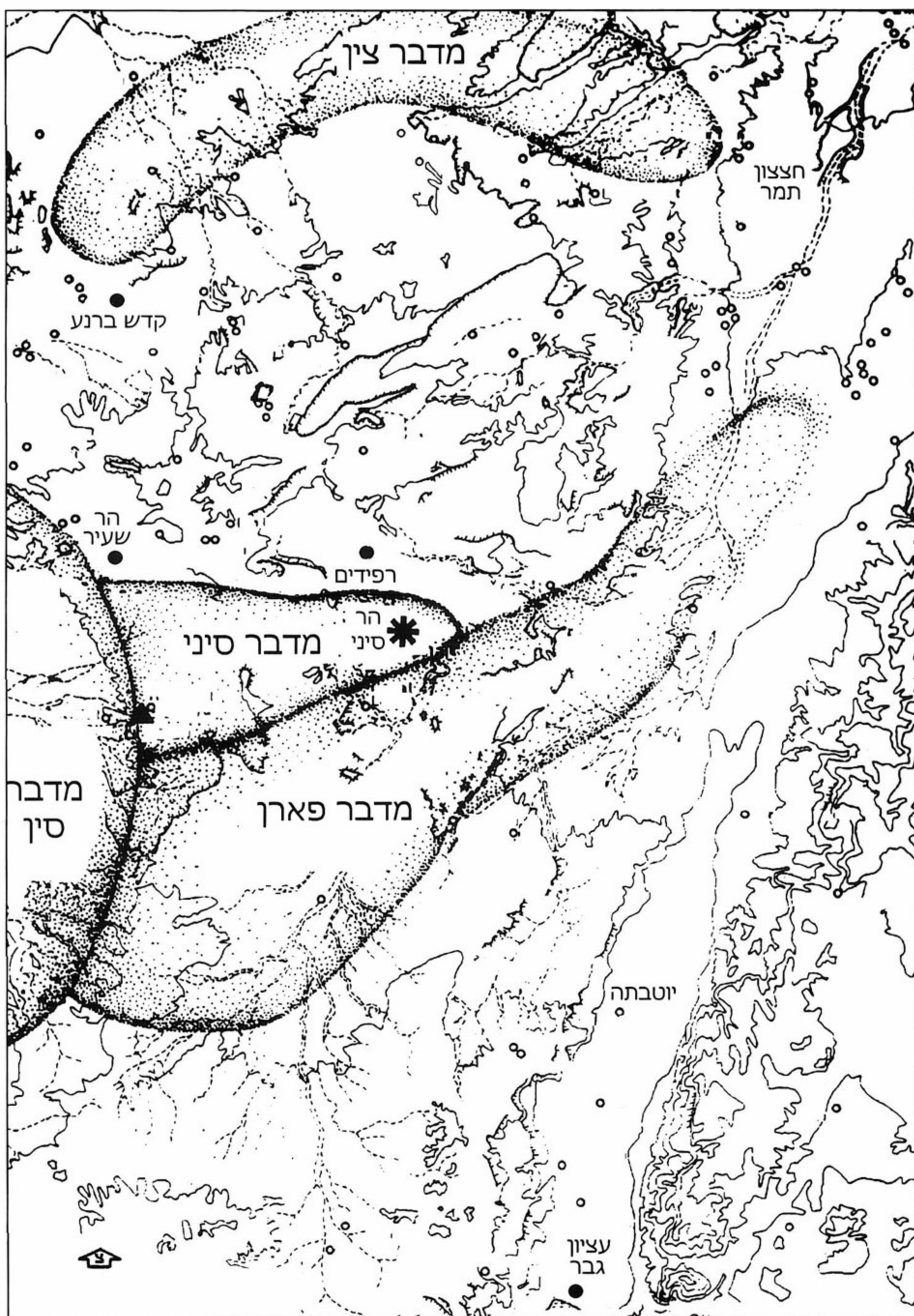

מדבר פארן. ההר השטוח בקו האופק הוא הר כרכום כפי שהוא נצפה מהמדבר

המקומות שבהם התגוררו העממים השונים בזמן יציאת מצרים.
על פי הסיפור המקראי ולאור התגליות החדשות

שמות המדבריות בקרבת הר כרכום, כפי שצוינו בתנ"ך

אתר HK2: צלליתו של הר כרכום מוסתרת בענן של סופת חול

במדבר עצמו, מתוארת כנקודת היציאה של המרגלים שהגיעו לחברון דרך מדבר צין. מדבר זה בסיפור המקראי כולל, קרוב לוודאי, את מה שנקרא כיום נחל צין, משדה בוקר ועד לערבה. לאתר של בארות בני יעקן יש שם חורי, והחורים ישבו בצידה המזרחי של הערבה. יטבתה ועברונה נמצאות בערבה ועציון גבר נמצאת בקרבת-אילת. לפי סיפורי המקרא, הר סיני נמצא בין מדבריות צין ופארן וכן בין ארץ העמלקי למדיין ובין אילים ו"דרך הר האמורי". פסוקים אחדים במקרא מספקים מידע על מיקום המדבריות האלה ועל חבלי ארץ שבהם התגוררו העמלקים, המדיינים והאמורים. הקורא יהנה בוודאי לזהות את האתרים האלה לפי תאורם המקראי. בתאור תולדות משה במדיין מדובר על הר סיני בפאתי שדות המרעה של מדיין ובדרך בין מקום מגורי יתרו למצרים. עד כה הר כרכום הוא המקום היחיד בין ההצעות השונות התואם תאור זה של הר סיני.

האתר הנקרא רפידים שאותו מתאר המקרא בקרבת הר סיני, עולה מהמסופר בספר שמות כבאר שהיתה מקור למאבק בין העמלקים למדיינים. לשני עממים אלה, כך נאמר, היתה דריסת רגל ברפידים. סביר להניח, שהבאר היתה בגבול שטחם של שני העממים. זו הקרויה באר כרכום, נמצאת 7 ק"מ מצפון להר כרכום ועונה על נתונים אלה.

ניתן לעמוד על תאורים מקראיים נוספים ולהשוותם למציאות בשטח. בפתח ספר

אתר HK234: בקצה האתר מתקופת הברונזה נותרו שורות של חלוקים בהירים
— כנראה שרידים של גיאוגליפים גדולים (נראים בשטח כנקודות)

דברים נכתב: "אחד עשר יום מחורב דרך הר שעיר עד קדש ברנע" (דב' א, ב). חוקרים רבים, גם אלה שאינם מסכימים עם הזיהוי של הר כרכום, מזהים את קדש ברנע עם עין קודיראת או עם עין קאדיס הסמוכה. הר שעיר הוא, כנראה, ג'בל עריף א־נאקה, אשר לצפונו משתרע עמק בעל צמחיה של עשבים ושיחים. שם נמצאות שתי הבארות הנקראות ביר מעין וביר אל בידא. למעשה קיים שביל הליכה נוח בין הר כרכום לעין קודיראת, דרך ג'בל עריף א־נאקה. לאורך נתיב זה נמצאות עשר קבוצות של בארות במרחק של 7-15 ק"מ זו מזו. לכן, אם הר כרכום הוא אמנם הר סיני, יהיה על אדם ההולך רגלי לצעוד 11 יום מחורב לקדש ברנע דרך הר שעיר.⁹

המקרא מתאר מדבריות ואזורים סביב הר סיני. אחת הנקודות הבולטות היא שהר סיני נמצא, לפי הסיפור, בשטח מדיין או בשטח עמלק, או על הגבול ביניהם. המקרא גם מציין, שהעמלקים ישבו ברמות של מרכז הנגב ובאזור קדש ברנע, והמדיינים ישבו בקרבת הערבה. לפי התאור המקראי חייב הר סיני להימצא בין שני אזורים אלה, כלומר, בסביבות הר כרכום. בחינה מדויקת של הפרטים הטופוגרפיים במקרא מאששת את האפשרות שהר סיני היה באזור הר כרכום, אף מבלי להסתייע בממצאים הארכיאולוגיים שנתגלו שם.

ההיבט הארכיאולוגי

הסיפור המקראי של יציאת מצרים מבוסס, כנראה, על מסורות שנמסרו בעל פה, שעברו ודאי עיבוד לפני שהועלו על הכתב. לעומת זאת, התאור המקראי של מונומנטים או של מאפיינים טופוגרפיים מבוסס, כנראה, על שרידים מוחשיים. עוברי אורח ומספרי סיפורים הנציחו, כנראה, מסורות מן העבר, בדומה למה שרווח בקרב גורמים שבטיים במקומות אחרים בעולם.

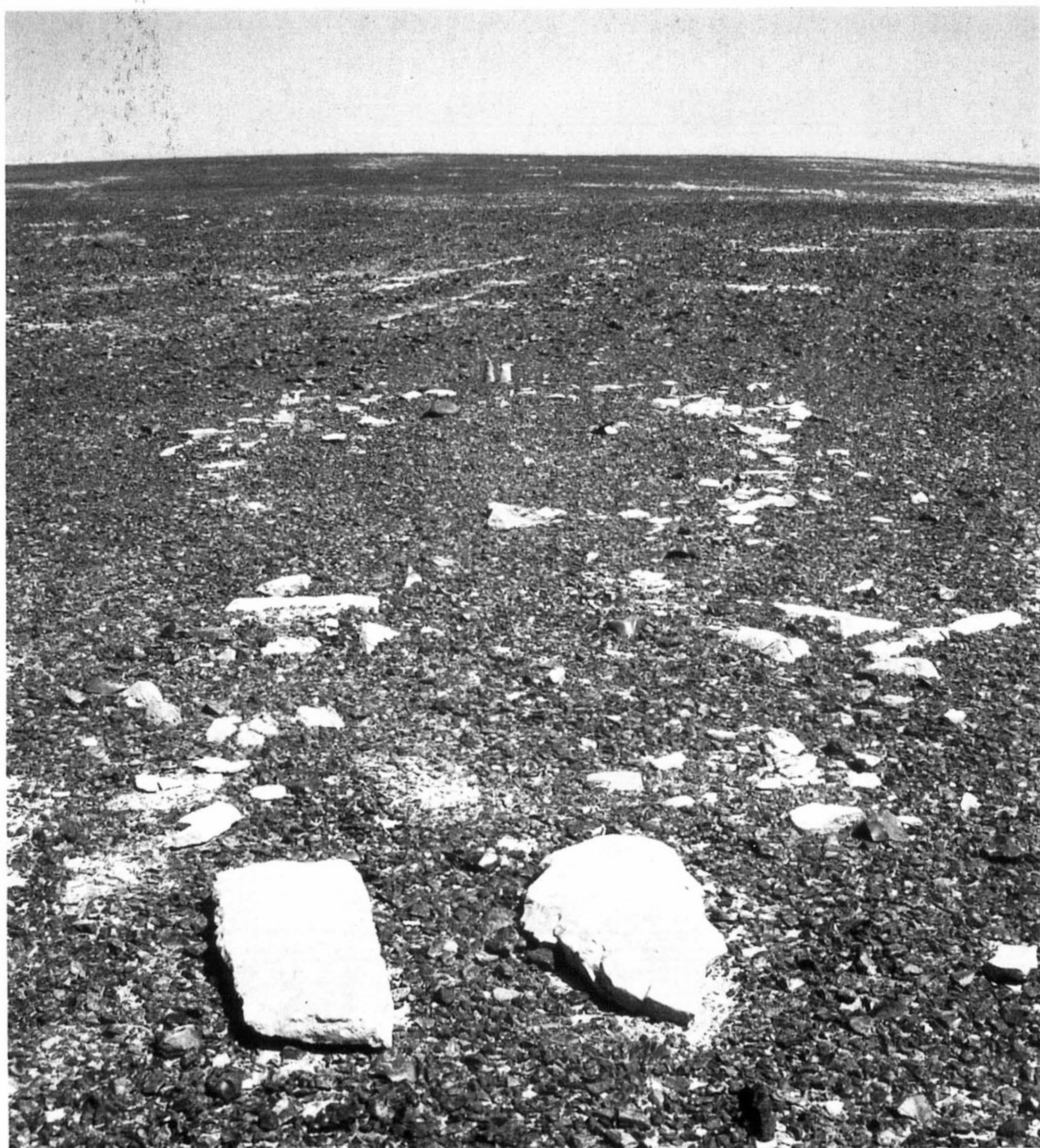
הנתונים הארכיאולוגיים הראשונים שהצביעו על קשר בין הר כרכום להר סיני התבססו על הדמיון הרב בין הממצאים בשטח והתאור המקראי. בשולי אחד האתרים, לרגלי ההר (אתר HK/52), מצאנו קבוצה של 12 מצבות מול במת אבן. הדבר מזכיר את הפסוק בספר שמות (כד, ד): "ויבן (משה) מזבח תחת ההר ושתיים עשרה מצבה לשנים-עשר שבטי ישראל". מובן שאיננו יכולים להוכיח שהמונומנט נבנה בידי משה, אולם קבוצת המצבות הנמצאת במקום משכה כנראה את תשומת לב הנוסעים בימים עברו, שביקשו הסבר לתופעה.

הנזיק שנמצא בראש אחת משתי הפסגות של הר כרכום יוצר מחסה סלע קטן, תופעה שאינה נפוצה בחצי האי סיני. בספר שמות (לג, כא-כב) יש תאור של נקרת סלע

אתר HK96b: אבן בעלת צורה טבעית של ראש חיה.
מספר מכות בפינות האבן הן הפעולה היחידה שנעשתה ביד אדם,
מחוץ להעמדתה של האבן במרכז של ציור חלוקים (גיאוגליף)

אתר HK96b: ציור חלוקים (גיאוגליף) בעל דמיון קלוש לדמות אדם
באורך של 8.30 מ'. בקצה האחד שני לוחות אבן שנפלו. בקצה השני עומדות שתי
מצבות קטנות. במרכז נמצאת אבן בעלת צורה טבעית של ראש חיה

אתר HK56c: ציור חלוקים מטושטש. דמות של בעל חיים נראית בתחתית המדרון. אורכה מעל ל-5 מ'. הדמות, שהתקבלה באמצעות פינוי השטח מאבנים, דומה לציורי הסלע של בעלי החיים מן השלב II מן התקופה הניאוליתית. מתחת לדמות נאספו מספר כלי צור זעירים (מיקרוליתים)

מראה מקורב של ציורי חלוקים (גיאוגליפים)

על פסגת ההר: "ויאמר ה' הנה מקום אתי ונצבת על הצור: והיה בעבור כבדי ושמתוך בנקרת הצור ושכתי כפי עליך עד עברי..." זהו שוב מאפיין טופוגרפי שהתנ"ך מייחס להר סיני.

על במת הר כרכום נמצאו שרידי מקדש המתוארך למכלול תקופת הברונזה (BAC), עם במת אבן (מזבח?) הפונה לכיוון מזרח. המקדש מוקף גלי אבנים של קברים, גיאוגליפים וציורי סלע ובהם תאורים של עקבות רגליים החקוקות כשהן פונות לכיוון פסגת ההר. מאז התקופה הניאוליתית היה התאור של עקבות רגליים סימן לפולחן והערצה בחלקים נרחבים של אפריקה, אירופה והמזרח התיכון.

בספר שמות נמצאים אזכורים רבים למקדש או משכן שאותו ראה משה על ההר (שמ' כה, מ; כו, ל; כז, ח). חוקרי מקרא אחדים סוברים, כי דגם של מקדש "שמיימי" הופיע למשה כאשר שהה על ההר, אולם המקרא מציין מקדש ממשי וזהו בהחלט נתון טופוגרפי. נוסעים קדומים בתקופת המקרא יכלו לזהות במקדש את המבנה עם במת האבן. הקבלות אחרות מסוג זה בין התאורים המקראיים לממצאים הארכיאולוגיים נראו בהתחלה כמקריות מסקרנת. ואולם, ככל שהתקדמו הסקרים התברר כי הנתונים הדומים בין הממצא הארכיאולוגי לסיפור המקראי רבים מכדי להיות צירוף מקרים. יתר על כן, באמנות הסלע אפשר למצוא הקבלות רבות לתאורי המקרא. תופעות של הקבלה כזו לא נמצאו בשום מקום אחר.

מעבר לתאורים הגיאוגרפיים של יציאת מצרים, נמצאים בהר כרכום אתרי פולחן רבים ללא תקדים המהווים הוכחה חדשה ורחבת היקף על היחס הדתי בין אדם

אתר HK56b: סלע טבעי גדול מוקף במעגל אבנים וגלי אבנים

אתר HK122: סלע טבעי גדול וערמת אבנים שרוכזו סביבו

לסביבתו. סלעים שנפלו אל שיפולי ההר מפסגתו זכו לתשומת לב מיוחדת בידי האדם. גלי אבנים ומעגלים הוצבו מסביב לסלעים אלה. לעתים האדם סייע לטבע והעניק להם צורה אנתרופומורפית על-ידי גילוף צורות של עיניים, נחיריים, גבות וצורות נוספות של ראש אדם.

גיאוגליפים נתגלו במקומות רבים על ההר ובסביבתו. אבנים ערוכות בשורה או שטחים שסיקלו מהם כל אבן תורמים לרושם של קדושה שהאדם ייחס למקום. מצבות אבן על ההר ובסביבתו נמצאו ניצבות ביחידות, במעגלים או בשורות. במקרים אחדים יש קשר ביניהן לאמנות הסלע. לעתים הונחו לרגלי המצבות אבנים חרותות בציורי סלע. אולם בנוסף למאפיינים אלה שאותם ניתן לזהות בנקל, אפשר לקבל במקומות רבים את הרושם שקבוצות האבנים והשבילים שסוקלו אינם מוליכים ל"שום מקום", או לסלע בעל צורה טבעית כלשהי, שהם תוצאה של פעולות אנוש שעדיין נשגבות מבינתנו.

התגליות הארכיאולוגיות בהר כרכום ובסביבתו נותנות לנו תמונה ממשית על אורח החיים של שבטי המדבר, אמונותיהם ומנהגיהם, ארגונם החברתי ומקורות המחיה שלהם. ניכר בהם דמיון רב לתאורי המקרא. אפילו אם לא היה זה הר סיני, הממצאים הארכיאולוגיים שבהר כרכום משקפים סיפור בעל דמיון רב למתואר במקרא. כאשר מחברי ספר שמות תארו את הר האלוהים, הם הרבו בפרטים טופוגרפיים המתאימים לאלה של הר כרכום. בכל מקרה אפשר לקבוע, כי הפולחן בהר זה התקיים במשך מאות בשנים ובהזדמנויות רבות הסתופף לרגליו קהל רב.

עד להופעת הספר "הר האלוהים" בשנת 1986, נסקרו כ-500 אתרים ארכיאולוגיים. מאז הוסיפו הסקרים שנערכו מדי שנה אתרים רבים, שמספרם מגיע כיום לכאלף. תגליות אחרונות תרמו למידע נוסף על האזור. בעמקים ממערב ומצפון להר היתה נוכחות מוגברת של קבוצות אנשים באלף הרביעי והשלישי לפסה"נ. כנראה שההר שימש שוב ושוב מרכז פולחני ראשי ואתר עליה לרגל.

הארכיאולוגיה המקובלת מזהה שרידים של מבני אבנים, יסודות של בקתות, שרידי מדורות ודוגמאות אחרות של תרבות חומרית. באזור זה ברוב המקרים, נשארו פני השטח כפי שהיו במשך אלפי שנים. חסר לנו נתון יסודי אחד: הסטרטיגרפיה. כלים מהתקופה הפליאוליתית ומתקופת הברונזה, במקרים רבים נמצאים באותו מפלס. סטרטיגרפיה "אופקית" או בלתי ישירה מתגלית בשינויים של פטינה או בדרגות בליה שונות. אולם קיימים גם נתונים נוספים. עקבות של שרידים על פני השטח, פעולות סיקול והעמדת אבנים בשורה מצביעות על פעילות האדם בשטח. נראה שהאנשים עסקו רבות עם צורות הטבע, השלימו אותן והוסיפו להן. כל שטח האתרים הרבים נראה כפסיפס ענק, שהאדם מימים עברו הותיר בו את רישומו. הדבר נוגע הן לאתרים מהתקופה הפליאוליתית והן לאתרי מכלול תקופת הברונזה (BAC), וכן לאתרים מאוחרים יותר. הצעד הראשון הוא, כמובן, התבוננות ותאור. צעד נוסף וקשה בהרבה הוא לפענח מסרים אלה.

אתרי מגורים ומבנים אחרים

מתקופת הברונזה

עקבות של אתרי חניה ממכלול תקופת הברונזה (BAC) נתגלו בעמקים שלרגלי ההר ולאורכו של נחל כרכום, בקטע של 7 ק"מ עד לבאר כרכום. במתחמים אלה שבהם יש יסודות אבן של בקתות, מוצאים אותו סוג של כלי צור וחרסים. זמנם זהה לזה של אתרי פולחן רבים. שרידים אלה מצביעים על נוכחותם של כפרים בהם ישבו קבוצות אנשים גדולות למדי לפרקי זמן ארוכים והדבר הצדיק את בנייתם ותחזוקתם של קירות אבן.

תושבים רבים בנו את מגוריהם לרגלי ההר ובסביבתו. אתרי הפולחן רוכזו בעיקר בהר עצמו. חשוב לציין, שממצאים אלה נתגלו בשטח שהוא כיום מדברי לחלוטין. באתרי פולחן אלה נמצאה תרבות חומרית של כלי צור משוברים שרק חלק קטן מהם הם כלים טיפוסיים. הם כוללים להבים משוברים, סכינים, מגרדים (כולל אלה

אתר BK506: אתר חצר גדול מתקופת הברונזה. הוא מורכב משתי חצרות גדולות עם חדרים בקירותיהם ההיקפיים. קרוב לשפת הוואדי נראים יסודות מלבניים של בקתות מהתקופה הביזאנטית

אתר HK154b: אתר חצר גדול

המכונים "מגרדי מניפה"), מספר כלים מחורצים ומגרדי צד יחודיים בעלי קצה משובר. ראשי חץ, לעומת זאת, הם נדירים. מכלול זה אופייני לתרבות הכלכוליתית. מפתיעה הכמות הגדולה של כלים מהתקופה הפליאוליתית עם שיברורים בהירים יותר, המעידים על שימוש משני בידי אנשי מכלול תקופת הברונזה (BAC). מרבית החרסים הם שברים זעירים שזוהו בידי צוות המומחים של רודולף כהן מרשות העתיקות, ושויכו לשתי תקופות: ברונזה קדומה ב וברונזה תיכונה א. רוב החרסים הם שברי קערות וקנקנים פערוריים גדולים. יש דוגמאות אחדות של ידיעות מדף פשוטות, ובמקרים בודדים – ידיעות אוזן. הבסיסים הם, על פי רוב, שטוחים ורחבים. צורות החרסים אינן מגוונות, בדרך כלל, ואיכותם ירודה. לסוג זה של חרסים יש מקבילות בממצאים מדרום הארץ ומעבר הירדן וכן מאזור הדלתה של הנילוס במצרים.

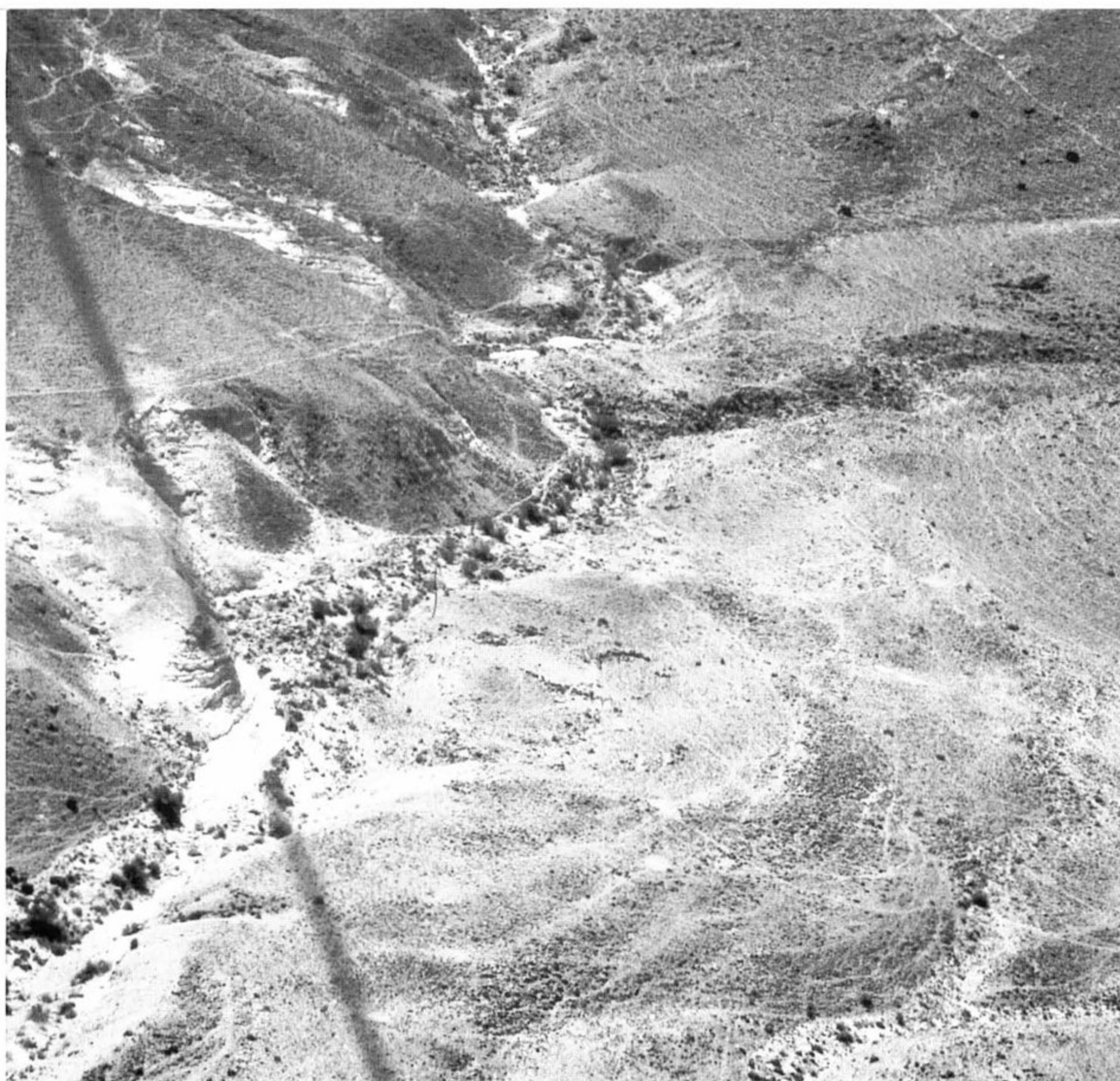
מבני מגורים אחדים היו, כפי הנראה, קבועים למחצה ונעשה בהם שימוש יותר מפעם אחת. חרסים שזוהו כשייכים לתקופת הברונזה הקדומה נמצאו באתרים שונים באותם החדרים והחצרות שבהם נמצאו חרסים מראשית תקופת הברונזה התיכונה. כך שמתקבל הרושם להמשכיות ישירה של תרבויות אלה, או אפילו שימוש באותם טיפוסים של כלי חרס בשתי התקופות.

האתרים משקפים צורות חיים של קהילות שונות באזורי ספר או בשולי הארץ הנושבת. צורת הארגון של כל מבנה שהוא חלק מהאתר, מציגה מרקם מעניין של מרכיבים חברתיים בעלי חוקיות חוזרת וקבועה. היא מעידה על נוכחות קבוצות של נודדים למחצה. הזהות הכלכוליתית, או לפחות חלק מתעשיית כלי הצור המקומית מראה, שיש לתארך את אורח החיים המיוצג במקום לאלף הרביעי לפסה"נ, אף שמרבית האתרים שייכים לאלף השלישי לפסה"נ.

סוג המבנה הנפוץ ביותר במכלול תקופת הברונזה (BAC) כונה בשם "מבני חצר". הוא כולל יסודות אבן אחדים המרכיבים ביחד חצר מעוגלת, רחבה, עם חדרים קטנים המקיפים אותה.

לעתים קרובות מסביב למבנה מרכזי גדול ישנם מבנים קטנים שנוספו, כנראה, מאוחר יותר. סביר להניח שמבנים אלה היו בשימוש במשך דורות. מתחמים אלה כוללים גם מכלאות אבן פשוטות שנוספו לקירות החיצוניים. לעתים קרובות נמצא גם מבנה מיוחד במינו שהוקם מחוץ למתחם, ליד סלע שנפל מההר, שסביבו הוקמו גלי אבנים או טומולי. לעתים הוקף מכלול זה במעגל אבנים. לעתים הועמדו אורתוסטטים בשורה בקרבת גוש הסלע. נראה שמבנים אלה שימשו לצורכי פולחן כשלסלע במרכז יוחסו תכונות מיוחדות. בקרבם נמצאו גם גלי אבנים הקשורים, כנראה, לפולחן המתים.

אתר HK64b: אתר חצר מתקופת הברונזה לרגלי הר כרכום.
סביבו שרידים של טרסות חקלאיות. בחלקו העליון נמצאת במה בנויה, עליה שני אורתוסטטים ומספר ציורי חלוקים (גיאוגליפים)

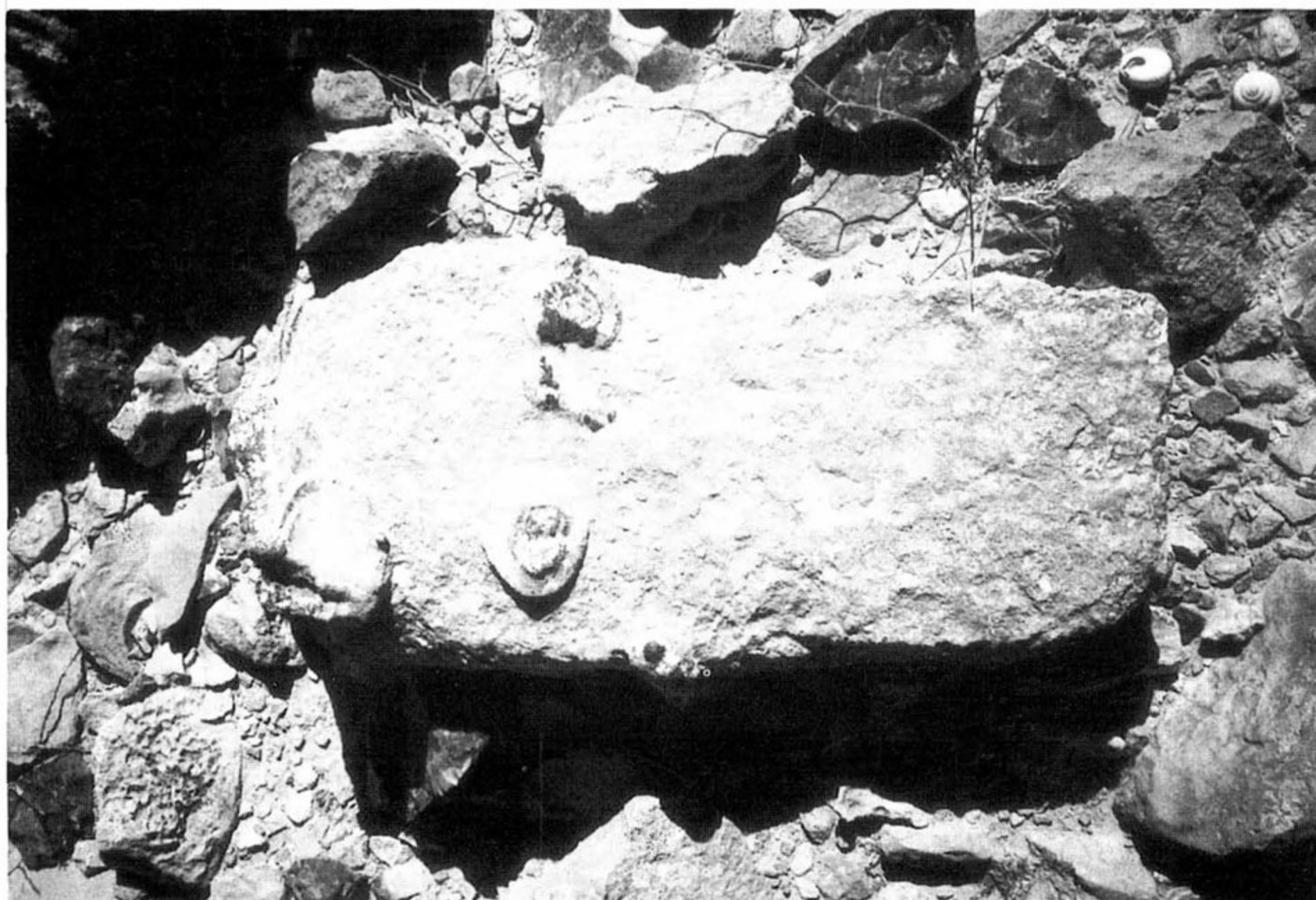

אתר HK64b: שתי אבנים אנתרופומורפיות ואבנים מסודרות
בשורה באתר מתקופת הברונזה

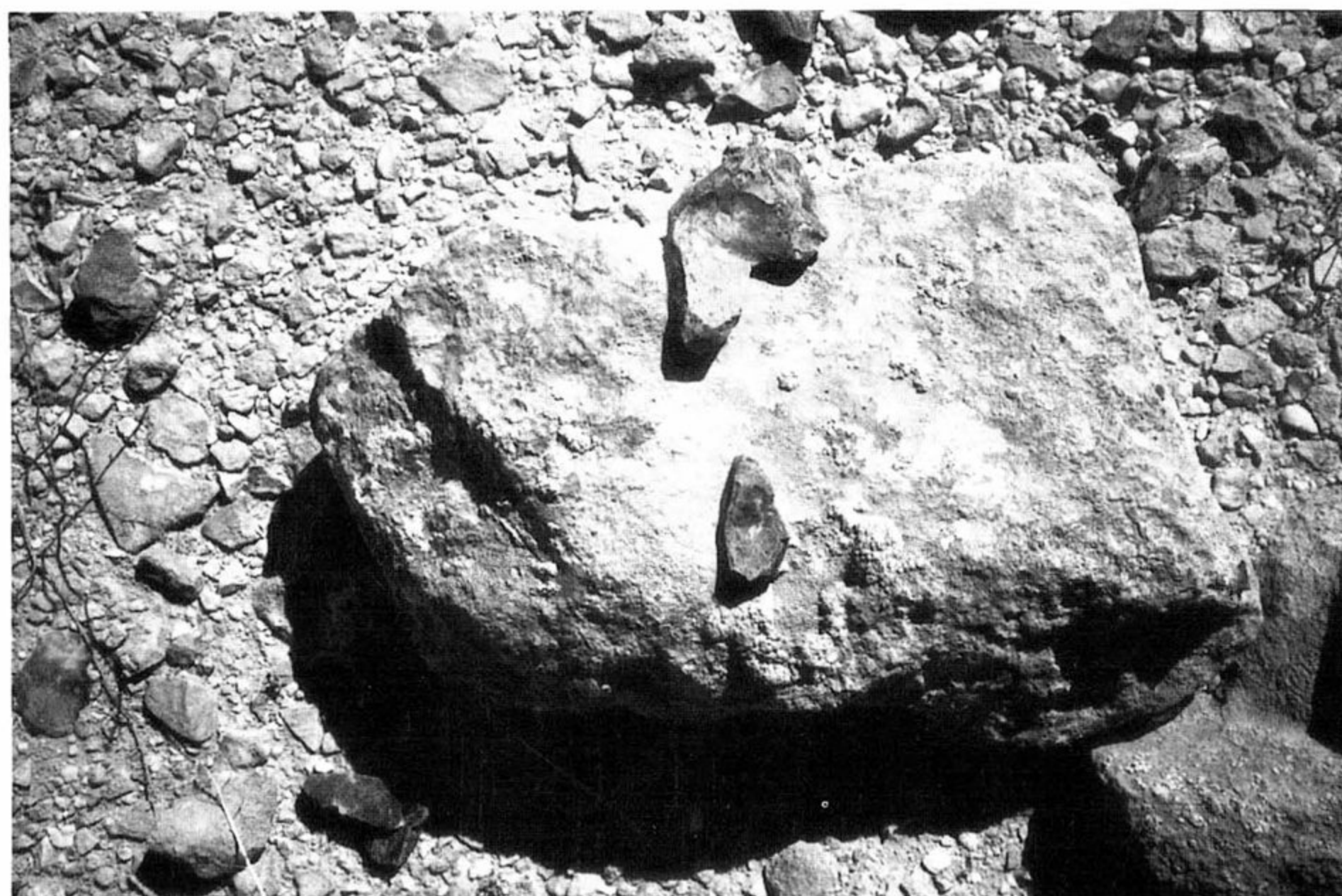
דגמים אלה של "בתי חצר" מייצגים, כנראה, ישוב עונתי או קבוע למחצה, בו גרו קבוצות אנשים שעזבו כדי לחזור שוב. על פי רוב, קיים מבנה חצר גדול ומבנים קטנים יותר בסביבתו, ברדיוס המגיע לכדי 100 מ'. לאוכלוסיות שבטיות היו מאפיינים "פטריארכליים" מובהקים, כאשר משפחות אחדות התרכזו סביב מבנה מרכזי, שהיה שייר, כנראה, ל"אבי המשפחה" או למנהיגה. לדוגמא, במקרא נמצא אזכור לדמות כזאת באברם, האב הגדול, הוא אברהם. דוגמאות ארכיאולוגיות של צורת חיים כזאת ידועות הן בחצי האי סיני והן בעבר הירדן. הכלכלה היתה מבוססת, כנראה, על גידול בעלי חיים, אולם יתכן שהיתה קיימת צורה כלשהי של חקלאות, בצורת עיבוד מקומי מצומצם. באזור של הר כרכום ניכרים שרידי טרסות חקלאיות קדומות בקרבתם של שלושה אתרי ישוב לפחות. הן שייכות, כנראה, לאותה תקופה ומעידות על קיומו של עיבוד חקלאי. טרסות אלו בנויות מאבנים גדולות ואופייין שונה מהטרסות הנבטיות הרבות הנמצאות בסביבה.

דגם שני של ישוב ממכלול תקופת הברונזה (BAC), מורכב מצירוף של קירות נמוכים שיכולים לכלול מעל עשרה חדרים וחצרות קטנות, המכונים "ישובי חוות". חסרה בהם החצר המרכזית, אולם פה ושם נמצאו שרידים של מקומות מגורים, לא הרחק משרידי מקומות הישוב. סוג ישוב זה נמצא בקרבתם של גלי אבנים, מצבות ומשטחים מרוצפים. זוהי, כנראה, צורת ישוב קבועה יותר מהאחרות. ניכרים בה חצרות לדיש ומבנים אחרים בעלי אופי חקלאי. "ישובים חקלאיים" כגון אלה ידועים לנו מבקעת עובדה שמדרום להר כרכום, לא הרחק מעמק הערבה. סוג אחר של מגורים בנוי מסדרה של מבנים סגלגלים, עגולים או זוויתיים הערוכים בשורה. שפע הצורות הבנויות בכל מקבץ מצביע על ריבוי התושבים בישובים מסוג זה.

אתר HK64b: אורתוסטט שניתנה לו צורה מיוחדת בעזרת מכות
מכוונות בקצוותיו. שתי בליטות צור טבעיות דמויות עיניים.
נראה שהוא נפל מבמה בנויה הנמצאת ליד בסיסו

אתר HK64b: אבן טבעית אנתרופומורפית עם בליטות צור ועליה
סימני עיבוד שנעשו, כנראה, במקבת אבן. נמצאה בקרבתה של
אבן אנתרופומורפית אחרת וליד אבנים סדורות בשורה

אתר BK403: אתר חצר מתקופת הברונזה

הם מכונים "אתרים טוריים". תכנון אתרי הישוב והעמדתם בשורה של מבני המגורים, משקפים, כנראה, ארגון מורכב יותר של חיים שבטיים בהשוואה לישובים האחרים. קיומה של מכלאה גדולה אחת או שתיים בצמוד לכפרים בעלי יחידות מגורים אחדות, מצביעה, כנראה, על בעלות משותפת של בעלי החיים. יחידות מגורים מסוג זה הן, בדרך כלל, בקתות סגלגלות קטנות בעלות יסוד בנוי אבן שנתנו מחסה לתא משפחתי אחד. אתרי מגורים דומים ידועים במספר אזורים בחצי האי סיני וברמות הנגב המרכזי.

אחת התגליות החדשות מתייחסת לדגם מיוחד של אתרים ממכלול תקופת הברונזה (BAC), המכונים "אתרי כיכר". אלה מבני אבן הערוכים במעגל רחב מסביב לכיכר מרכזית גדולה. דגם ישובי כזה נצפה כבר בשנים הקודמות, אולם עכשיו סקרנו מעל לשלושים אתרים כאלה. ניסינו להביא מבט כללי על אתרים אלה במחקר: "אתרי כיכר בהר כרכום".¹⁰ אתרים בודדים דומים נמצאו לצידי עמק הערבה, אולם בשום מקום לא נמצא ריכוז בעל חשיבות כזו.

"אתרי כיכר" אלה עשויים לכלול עד 26 מבנים ומגיעים לקוטר של 80 מ' ויותר. המבנים הם בעלי אופי שונה; לעתים הם עגולים או סגלגלים וקוטרם מגיע לכדי 7-8 מ'. הם נועדו, כנראה, למגורים. לעתים צמודה אליהם מעין חצר. צורות אחרות הם משטחים שלידם נחפרו אסמים וסביבם עיגולי אבנים קטנים ומתקני אחסון בנויים אבן. אחרים נראים כגלי אבנים.

הודות לתרבות החומרית ניתן לתארך את זמנם של רוב אתרי הכיכר לסוף התקופה

הכלכוליתית ולתחילת תקופת הברונזה הקדומה (כ־2800-3600 לפסה"נ). הם נמצאים, בדרך כלל, במרחק של 2-3 ק"מ מרגלי הר כרכום ומפוזרים סביב סביב לאורך השבילים המובילים אל ההר. המרחק ביניהם הוא, על פי רוב, קבוע (2-3 ק"מ בממוצע) והם יוצרים מעין טבעת סביב הר כרכום. בחמישה מקרים מתוך השלושים מדובר בכיכרות כפולות, כלומר, בשני מעגלים סמוכים זה לזה שנבנו, כפי הנראה, בשני פרקי זמן שונים. כל "אתרי הכיכר" נמצאים במקומות בעלי גישה נוחה, במדרונות פתוחים שניתן לראותם ממרחק רב, וכמעט מכל אתר אפשר לראות את הקרוב אליו בשני כיוונים.

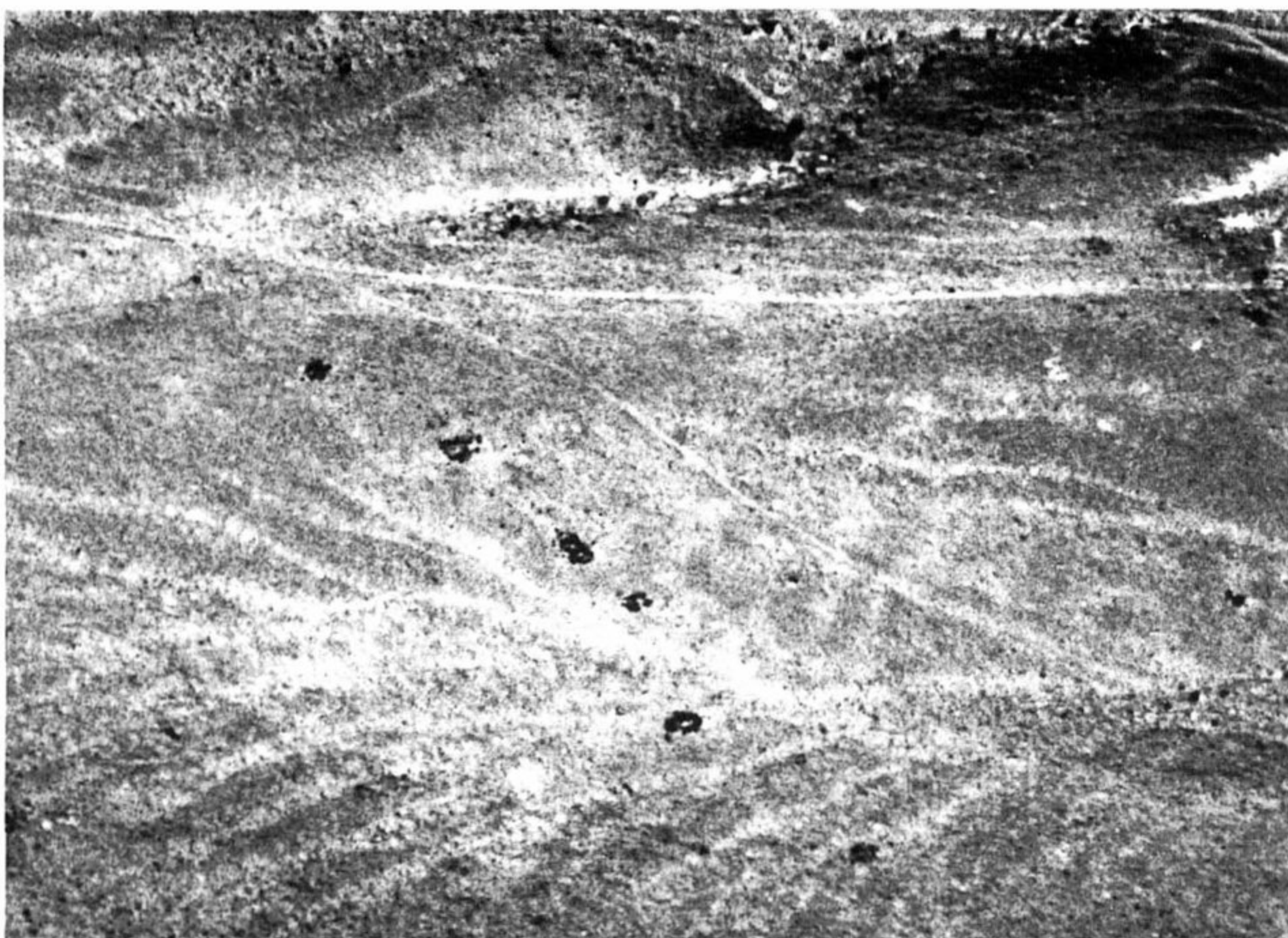
השערות אחדות הועלו בקשר לתפקידם של האתרים המתוארים. לאחר שחפרנו בורות בדיקה בעשרה אתרים, התברר שהם אינם קשורים לקבורה. הרעיון שאתרי הכיכר יכלו להיות נקודות משמר מסביב להר נדחה, משום שאין בהם כל סימן לביצור. אתרים מבוצרים הם בעלי חומת מגן ובנויים במקום שניתן להגן עליו ללא קושי, בראש גבעה. אתר כזה נמצא בקרבת באר כרכום (אתר BK/407). אף אחד מ"אתרי הכיכר" אינו בעל חומת מגן ואין הם ממוקמים בראשי גבעות כלשהן.

הנחה אחרת מזהה את "אתרי הכיכר" עם "הקצוות מסביב להר" (שמ' יט, יב). את הגבולות האלה אסור היה לעבור. זמנם הקדום יכול להצביע על כך, שהמנהג הוא עתיק יומין, אולם כדאי להתייחס לכך בספקנות. יתכן שבזמנים מאוחרים יותר פירשו אתרים אלה כ"גבולות מסביב להר", אם כי תפקידם המקורי היה שונה לגמרי. אפשר למצוא סתירה להנחה זו כיוון שאתרי ישוב של תקופת הברונזה נמצאו גם לרגלי ההר ממש, מעבר לקו של "אתרי הכיכר".

ובכל זאת נראה, כי "אתרי כיכר" אלה מילאו תפקיד מיוחד. אם כי נכללים בהם אזורי מגורים, מרבית המבנים שבהם נועדו ודאי למטרות אחרות. המיקום הטופוגרפי שלהם שונה מכל אתרי המגורים מתקופת הברונזה וכולם נמצאים לאורך השבילים המובילים להר. ב"אתר הכיכר" HK/241 נמצאו כמה מגרדי מניפה יפים, מרוכזים בשטח של פחות מ־2 מ'. כלי צור אלה היו בעלי איכות מעולה. באף אחד מהם לא נעשה, כנראה, שימוש מעולם. מקום זה שימש, כנראה, בית מלאכה או חנות, או שניהם כאחד. לאחד מבורות האסמים שנחפר ב"אתר כיכר" אחר (HK/152) היתה צורת פעמון ועומקו היה כ־80 ס"מ. לפי המפלס של בסיסי הבקתות, כירות האש ואבני המפתן נראה, כי הקרקע המקורית בתקופת הברונזה היתה גבוהה ב־3-4 ס"מ מאשר היום. שכבה בצבע אפור בתחתיתו של האסם מצביעה על הימצאותם של חומרים אורגניים שהתפחמו. יכולנו לזהות שריד בעל צורה מלבנית. היתה זו, כנראה, קופסה עשויה עץ שהכילה כמות זעירה של חומר אורגני, שהיה, כפי הנראה, בעל ערך רב. יכול להתקבל הרושם ש"אתרי כיכר" היו מעין מרכז מסחרי, אולם שוב מתעוררים קשיים. לא קל לדמיין את תפקידם של "אתרי שוק" כאלה מסביב להר באמצע המדבר. החידה נותרה בלתי פתורה והנושא דורש מחשבה נוספת. יש עדיין לבדוק את הרעיון לזהות אתרים אלה עם מקום עליה לרגל פרהיסטורי כלשהו, שבו התנהל מסחר בחפצים מקודשים, קטורת, "מים קדושים", חומרי מרפא ומצרכים נוספים ששימשו לפולחן.

בכל מקרה, נוכחותן של לפחות ארבע צורות מגורים שונות מתקופת הברונזה מצביעה, כנראה, על העובדה שיותר מסוג אוכלוסיה אחד נמשך אל הר כרכום. יתכן

אתר HK261: אתר טורי ובו שישה בסיסי בקתות סדורים בשורה

אתר HK310b: אתר חווה קטן

אתר HK152: אתר כיכר: מראה מהאוויר

אתר HK152: מראה פני השטח של אותו אתר

ואפשר לחפש קרבה בין סוגים שונים של ממצאים ארכיאולוגיים לשמות עממים המופיעים במקרא. הדבר דורש בחינה נוספת של הנתונים הארכיאולוגיים במקום ומחקר השוואתי נוסף עם ממצאים מאזורים אחרים.

בתרבות החומרית של הקבוצות השונות אין הבדל משמעותי. נראה שארבעת הטיפוסים היו, פחות או יותר, בני אותו זמן וכולם התקיימו במשך תקופה ארוכה יחסית, למן התקופה הכלכוליתית ועד לראשית תקופת הברונזה התיכונה. כל מקומות הישוב היו, כנראה, בשימוש חוזר במשך מכלול תקופת הברונזה (BAC). שינויי צורה משניים באופי המבנים עשויים לשקף שלבים שונים באותה תקופה עצמה.

השוני בדגמי מבני המגורים יכול להעיד על נוכחותן של קבוצות אתניות שונות. בשעה שגידול בעלי חיים מילא תפקיד חשוב באורח החיים של שתי קבוצות אוכלוסין, כנראה שקבוצה אחרת התבססה על פעילות חקלאית סדירה יותר ואחרים עסקו במסחר. "אתרי החצר" מצביעים, כנראה, על ארגון חברתי שהיה מבוסס על משפחות גדולות ומסועפות, שעה שהדגם של "ישובי חווה" יכול להעיד על ארגון חברתי על בסיס רחב יותר מאשר הגרעין המשפחתי.

המבנים הערוכים קבוצות קבוצות מראים, כנראה, על חיים של משפחות מצומצמות שחיו במרחב מינימלי. בעמקים הקטנים מסביב להר אפשר להבחין בכמה מקרים בקיומן של מדרגות חקלאיות (טרסות), שנבנו שלא כמו הטרסות החדשות יותר, מגושי אבן גדולים. מטרתן היתה, כנראה, לאפשר קיום של עיבוד חקלאי. בעלי החיים של הקהילה כולה רוכזו במכלאה אחת, דבר המצביע, כנראה, על בעלות משותפת של בעלי החיים. סימני השיפוצים והתוספות המאוחרות יותר שנמצאו בכל ארבעת דגמי האתרים, מראים, כנראה, על שימוש חוזר בהם בפרקי זמן שונים.

נוכל כרגע לומר רק זאת, אם בני ישראל אמנם חנו לרגלי הר קדוש זה, הם לא היו היחידים שעשו כך. במקרא אפשר למצוא רמז בכיוון זה (שמ' ג, א): "ומשה היה רועה את צאן יתרו חותנו כהן מדיין וינהג את הצאן אחר המדבר ויבוא אל הר האלהים חורבה". הטקסט רומז, כנראה, על כך שלפי המסורת, המקום היה ידוע כ"הר האלוהים" לפני בואו של משה. ההר הזה, שנמצא בשטחי המרעה של המדיינים, עשוי היה להיות מקום מקודש לשבטי מדבר אחרים. מדיינים, עמלקים ובני ישראל שהו, לפי המקרא, בקרבת מקום ו"דרך הר האמורי" לא היתה רחוקה.

אתר HK191b: קבוצת מצבות על הרמה מול פסגת הר כרכום

אתר HK111: מעגל אבנים ובו גושי סלע עם חריתות על רמת הר כרכום

הר האש

תגלית חדשה נוספת המעוררת תהיות לא מעטות היא קבוצה של ארבע במות על פסגה, כ־3 ק"מ מדרום להר כרכום (HK/301). הן בנויות במיומנות רבה מאבני גוויל גדולות למדי. אחד מהמבנים המונומנטליים האלה הוא בקוטר של כ־10 מ'. השני מעט קטן יותר, בעוד שקוטרם של שני האחרים הוא 8 מ' בקירוב. כל הבמות נשתמרו היטב ועדיין הן עומדות כ־1 מ' מעל לפני הקרקע. מסביב לכל אחת נמצא מעגל רדוד של אבנים קטנות יותר. כל ממצאי התרבות החומרית שנמצאו באתר זה שייכים למכלול תקופת הברונזה (BAC).

הבמות שטוחות למדי ונראה שהאבנים נתהדקו זו לזו בחום להבות. במספר מקומות אף נוצרה שכבה הדומה לבטון. ד"ר להב מהפקולטה לחקלאות ברחובות ומומחים אחרים גורסים, שטמפרטורה כה עזה לא יכולה היתה להיווצר בשריפה פתוחה של עצים או גללים של בעלי חיים. לא מן הנמנע, שאנשי תקופת הברונזה השתמשו בדלק כלשהו להבערת מדורות אלה.

תפקידן של במות בערה אלה עורר השערות רבות. לא נראה שהיו אלה מדורות הקשורות למנהגי קבורה. הן נמצאות על ראש הפסגה וכדי להגיע אליהן נדרש טיפוס ממושך ומייגע. בחינה מדוקדקת של כל הסדקים והחורים בבמות לא הביאה לגילוי שריד כלשהו של עצמות. שריד העצם היחיד שהתגלה באתר נמצא בערימת אבנים

למעלה: אתר HK301, שתיים מבמות האבן והנוף המיוחד ברקע.

קטנה, כנראה מקום להבערת אש, כ־15 מ' מהבמה הקרובה יותר והוא שייך לבעל חיים גדול מעלה גרה, כנראה בקר. הוא נמצא בדרגה של התאבנות מתקדמת.¹¹ כמה מעמיתי למקצוע מציעים להתייחס לתאור המקראי: "והר סיני עשן כולו מפני אשר ירד עליו ה' באש. ויעל עשנו כעשן הכבשן ויחרד כל ההר מאד..." (שמ' יט, יח). אולם פסגה זו מרוחקת כ־3 ק"מ מהר כרכום. שטחים רבים בהם ניכרים סימנים של בערה, נמצאו על הר כרכום עצמו, אולם אין שם במות כאלה. האש מילאה, כנראה, תפקיד חשוב בטקסים ובמיוחד ליד הריכוזים הגדולים של ציורי הסלע.

הפסגה שעליה נמצאו הבמות שייכת להר נישא שממנו נפרש מבט נרחב על מדבר פארן, ממרכז עמק הערבה במזרח ועד כונתילה שבמערב ומעבר לה. יהיה השימוש במדורות אלה אשר יהיה, הן נראו בוודאי ממרחק רב בכל רחבי מדבר פארן, כנראה ברדיוס של 50-60 ק"מ. אם אמנם מדבר פארן של היום הוא אותו האזור שנקרא כך במקרא, זהו ההר שאותו אפשר לכנות הר פארן, שכן הוא ההר היחיד השולט על כל האזור.

התנ"ך מציין שלושה הרים קדושים באותו אזור. נאמר: "...מסיני בא וזרח משעיר למו הופיע מהר פארן" (דב' לג, ב). הכתוב מתייחס, כנראה, לשלושה הרים שנמצאים כללית באותו אזור שהיו ידועים היטב בזמן כתיבת פסוק זה.

אתר HK301: ארבע במות אבן בנויות בראש מעלה תלול

אתר HK317. מחסה סלע גדול עם מבנה אבן מוסלמי. בבדיקות התגלו שרידי מוקד על שכבה מלוכדת היטב מתקופת הפלייסטוקן, רק כ-50 ס"מ מתחת לפני השטח הנוכחיים

אתר HK317. תקריב שכבת המוקד

גילויים נוספים

תגלית חשובה נוספת היא הישוב הראשון והיחיד שנמצא עד עתה מתקופת הברזל. מכלול תקופת הברונזה (BAC) מיוצג בשפע בסביבת הר כרכום. עדיין לא נתגלו ממצאים מתקופת הברונזה התיכונה ב, מתקופת הברונזה המאוחרת ותחילת תקופת הברזל. לאחר פער ארוך (שמתחיל סביב 1950 לפסה"נ), האתר שתוארך למאה העשירית או התשיעית לפסה"נ הוא העדות הראשונה לנוכחות אנושית מחודשת בסביבה זו.

שברי חרס אחדים מאותו סוג נמצאו במספר מקומות ליד באר כרכום. זהו הישוב הראשון של ממש שנמצא. הוא כלל שמונה מבנים שלהם יסודות אבן, משטח ובו מספר ערמות אבנים ששימש, אולי, כאזור קבורה, ומקדש קטן. בתוך המקדש נמצאת מצבת אבן ניצבת לפני אבן גדולה ולה צורת קערה שהשתמשו בה, כנראה, להנחת מנחות או לקורבנות. החרסים שם דומים לחרסים מאותה התקופה שנמצאו בנגב

אתר HK173.
העמוד במקדש ולפניו
אבן קעורה

אתר HK173. מבט כללי על המקדש

המרכזי, ואפשר לשייכם לזמנו של אליהו הנביא (מל"א יט, ח). היה זה ישוב קטן שהתקיים רק זמן קצר. יתכן שכל המבנים נבנו באותו זמן ולא נראים בהם סימני שיפוצים. לפי ההשערה, השתמשו בהם לא יותר מחודשים ספורים. שניים מאותם מבני אבן תוקנו מאוחר יותר. על פי הממצאים, נעשה בהם שימוש משני בתקופה הרומית, לאחר תחילת המאה הראשונה לסה"נ.

צירוף מקרים נוסף לגבי ההתאמה בין הר כרכום להר סיני הוא ברצף הארכיאולוגי בהר כרכום, הנראה כתואם את הסיפור המקראי. לפי המקרא, לאחר שמשח הוביל את בני ישראל מהר סיני, פקד את המקום מאות שנים לאחר מכן אליהו הנביא. הממצא הארכיאולוגי בהר כרכום מצביע על פער ארוך מאז סוף מכלול תקופת הברונזה (BAC) ועד לישוב מתקופת הברזל, (HK/173), שתאריכו תואם את זמנו של אליהו הנביא. לאחר מכן האזור נפקד לעתים קרובות באופן ארעי במשך תקופת הברזל. בשני אתרים נמצאו חרסים השייכים לתקופה הפרסית.

בסקרים התגלה גם הישוב הגדול ביותר שנמצא עד עתה באזור (BK/480). הוא כולל 108 מבני מגורים ועשיר בחרסים מהתקופה ההלניסטית שתארוכו למאה הרביעית לפסה"נ, זמנו של אלכסנדר הגדול. היתה זו תקופת התפשטות, כיבושים ומסעות צבאיים. בישוב זה חסו, כנראה, מאות אנשים. כל המבנים נבנו בבת אחת, לפי תכנית מוגדרת היטב. הבתים ניצבים בשורות. על הגבעות שמסביב נמצאו שרידי נקודות שמירה. אפשר שהיה זה מתקן צבאי שהתקיים במקום רק זמן קצר. עם זאת, יתכן וטמון כאן סיפור מעניין.

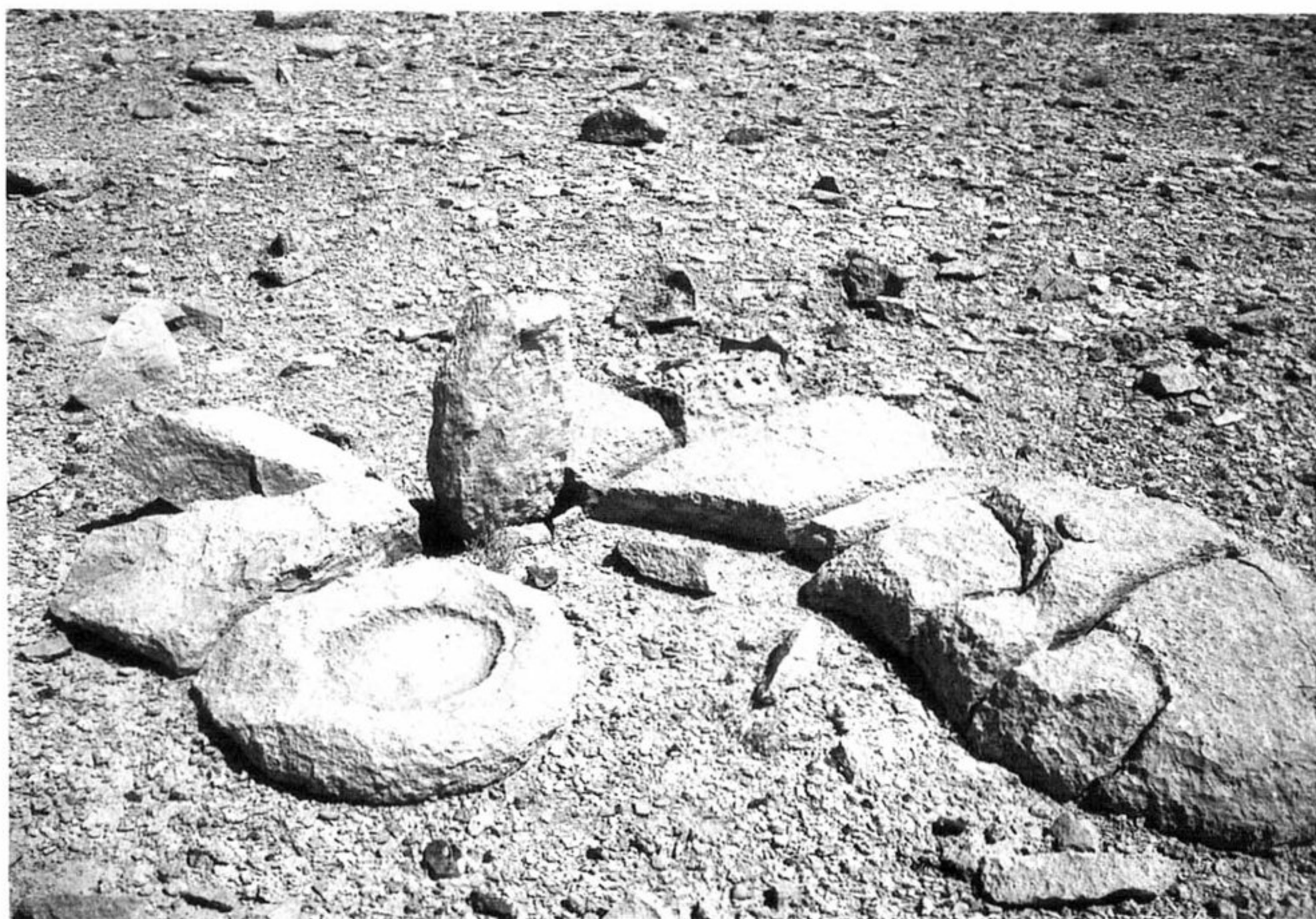

אתר HK221b. מבט מהאוויר אל פסגת הגבעה שעליה נמצא המקדש
מן התקופה ההלניסטית

אתר HK221b. קבוצת עמודים מול הכניסה לאתר.
מאחוריהם שרידי חומת המגן. לאורתוסטט הגבוה יותר מעין פנים בעיצוב טבעי באבן,
בעוד שהעיניים והנחיריים נוספו ביד אדם

אתר HK214b. אורתוסטט בדמות אדם ליד אבן שבה ספלול גדול

אתר HK65d: ערמת אבנים עם מספר אבנים אנתרופומורפיות

אתר HK173. מבט כללי על האתר מתקופת הברזל

מימין: אתר HK173c. מבנה אבן דמוי מזבח לאחר חשיפתו.
 מעליו מונחת אבן אנתרופומורפית. לרגלי המבנה, מעגל אבנים קטן הסוגר
 על כלי צור מתקופת הברונזה. מאחורי המבנה אזור מעגלי שסוקל מאבנים,
 שמילא כנראה תפקיד חברתי או טכסי
 משמאל: אתר HK173c. אבן אנתרופומורפית מעל מבנה אבן עשוי ביד אדם

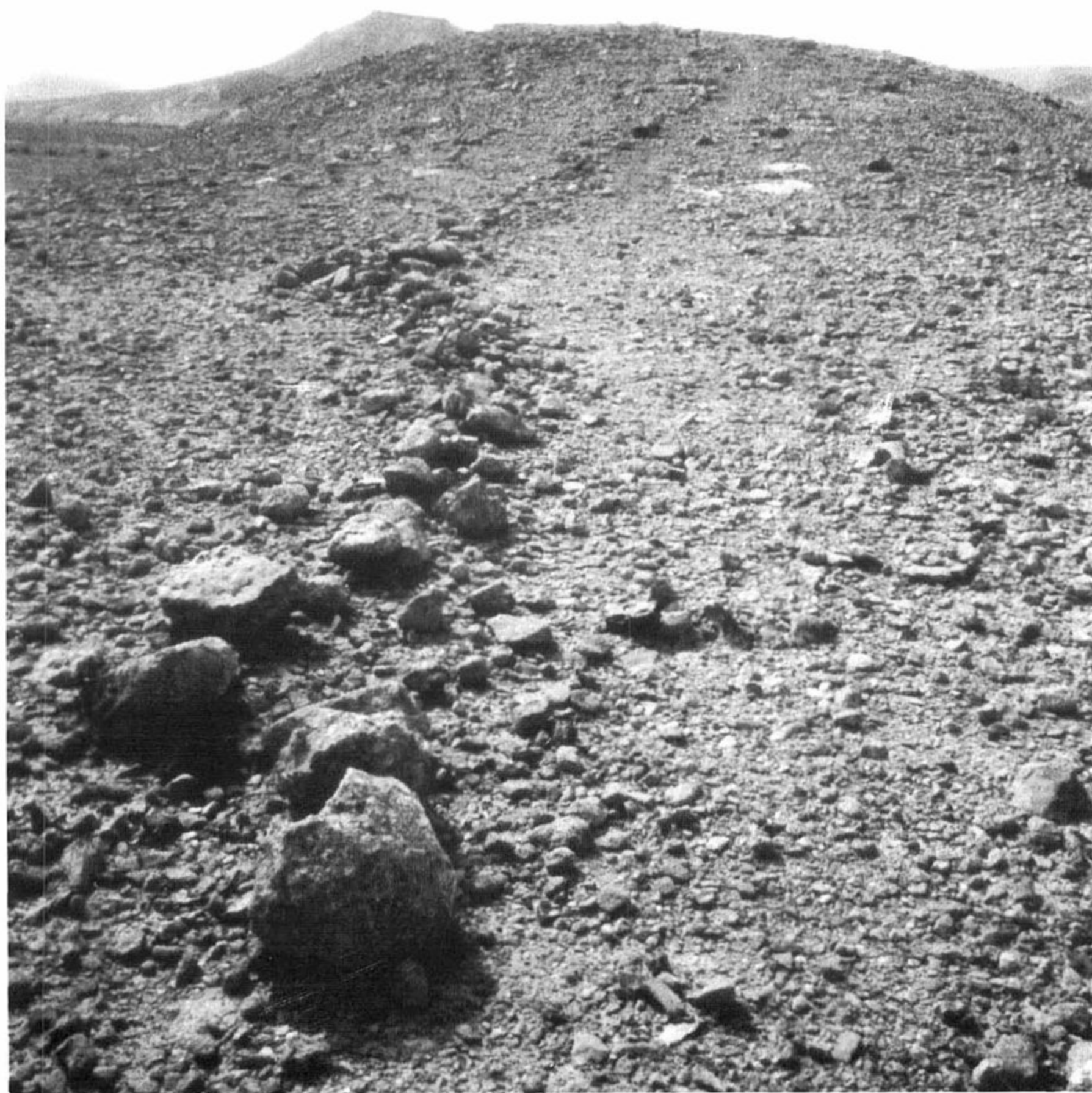

אתר HK65d. אבן אנתרופומורפית שנמצאה במרכז ערמת אבנים

אתר HK24. אבן אנתרופומורפית, שהיתה קרוב לוודאי בראש עמוד שנפל.
לפניה חריתות בסלע של סמלים (אידאוגרמה).
האבנים נמצאות ליד מעבר הכניסה למקדש הקטן שעל ההר

אתר HK173b. שורת אבנים באורך של למעלה מ-100 מ', המוליכה
מאתר 173 לפסגת הגבעה, לקבוצת אבנים אנתרופומורפיות סדורות בחצי גורן

עד עתה אתר BK/480 הוא הגדול ביותר שנמצא באזור, אך ידועים שמונה אתרים נוספים מהתקופה ההלניסטית. בתקופה הרומית חלה עליה ניכרת במספר הישובים. מן התקופה הביזאנטית נמצאה התיישבות צפופה ביותר בעמקים הנמוכים. היתה בהן פעילות אנושית חדשה בלמעלה ממאתיים אתרים ששרדו עד למאה השמינית לסה"נ. האזור ננטש במאות הראשונות של התקופה המוסלמית ונותר מאז בשממונו. מאז ישנם בשטח סימנים לישובי נוודים במשך אלף השנים האחרונות.

בין הממצאים האחרונים, כפר מהתקופה הניאוליתית (אתר BK/608), הכולל לפחות שמונה מבני מגורים מעוגלים בנויים אבן. אחד מהם גדול במיוחד לעומת השאר. שתי מצבות נמצאו לצידו הכניסה. ליד הקיר שמול הכניסה נמצאה אבן שחורה מלבנית ששימשה, כנראה, כמזבח מונוליתי. בפינה היתה קבוצת מצבות ומסביבה שורת אבנים. "מקדש" דומה ידוע מבקעת עובדה כ-100 ק"מ דרומה משם. ממצא חשוב נוסף מהתקופה ההלניסטית הוא אתר מקודש על פסגה המשקיפה על הר כרכום, כ-3 ק"מ מערבה משם (אתר HK/220b). הפסגה היא משטח סלע משופע מעט. חומת אבן בנויה מגינה על רוב הצד הצפוני, שממנו קל יותר לעלות. קבוצת עמודים ומזבח אבן נמצאו בקרבת מקום. ממול, בצד הדרומי, נתגלה מבנה מלבני, ומספר מטרים מתחתיו – מערה קטנה שבה נמצאו חרסים מהתקופה ההלניסטית. זו הפעם הראשונה שנמצאה הוכחה לפעילות פולחנית בסביבה זו מן התקופה הניאוליתית ועד לתקופה ההלניסטית. נראה כי הטווח הכרונולוגי של הפעילות הפולחנית הוא ארוך יותר מאשר שיערו. גילוי אתר הפולחן הפליאוליתי נותן מסגרת זמן חדשה לשימוש בשטח זה כמקום קדוש.

כבר בשנים קודמות, שורות האבנים על במת הר כרכום עוררו סקרנות. בשנת 1993 אותרו בסיורי אוויר שבעה גיאוגליפים. כמה מדמויות ענק אלה נעשו על-ידי שורות אבנים וסיקול האבן מהשטח, והם מתארים דמויות אנתרופומורפיות (דמויות אדם) וזואומורפיות (דמויות בעלי חיים). כן אותרו עוד שורות אבנים ופני שטח שפוננו. אורכם של שניים מהגיאוגליפים הזואומורפיים מגיע לכ-30 מ'. בשטח נאספו כמה רמזים לגבי תארוכם של הגיאוגליפים. אחדים מהם ממוקמים בקרבת המבנים ממכלול תקופת הברונזה (BAC), אך הנושא דורש מחקר נוסף. כמה מהשטחים המישוריים והעמקים סביב מכוסים בצפיפות בשורות אבנים כאלה, רובן מקוטעות או שקשה לקבוע במדויק את תחומן.

אתרי אמנות סלע ופולחן

בבמת הר כרכום והעמקים מסביב נמצא הריכוז הגדול ביותר של אמנות ציורי סלע בחצי האי סיני ובנגב. אחדים מהם שימשו, כנראה, לטקסים שלוו בהבערת מדורות גדולות. כמה מהשטחים סוקלו מאבנים שהוזזו לשוליים. בשטחים אלה נאספו, כנראה, חומרי בערה למדורות, שהותירו אחריהן עקבות בולטים, שינו את צבע הסלעים וגרמו לצלקות חום בנתזי הצור הרבים שנמצאו במקום. גודל השטח שהובער השתרע לעתים על קוטר של יותר מ-20 מ'.

אתרי אמנות הסלע כוללים מעגלי אבנים, שעל אחדים מהם מצויות חריתות. באותם אתרים נמצאו מצבות הקשורות, כנראה, לעתים לאמנות הסלע. מפתיע היה למצוא כל כך הרבה עדויות לפעילות האדם בבמת הר כרכום העני בשרידי מגורים ממכלול התיישבות של תקופת הברונזה. בעזרת סקר שיטתי של אמנות הסלע אפשר לבדוק דוגמאות חוזרות של קשר בין הסגנונות, הנושאים של ציורי הסלע והמבנים השונים.

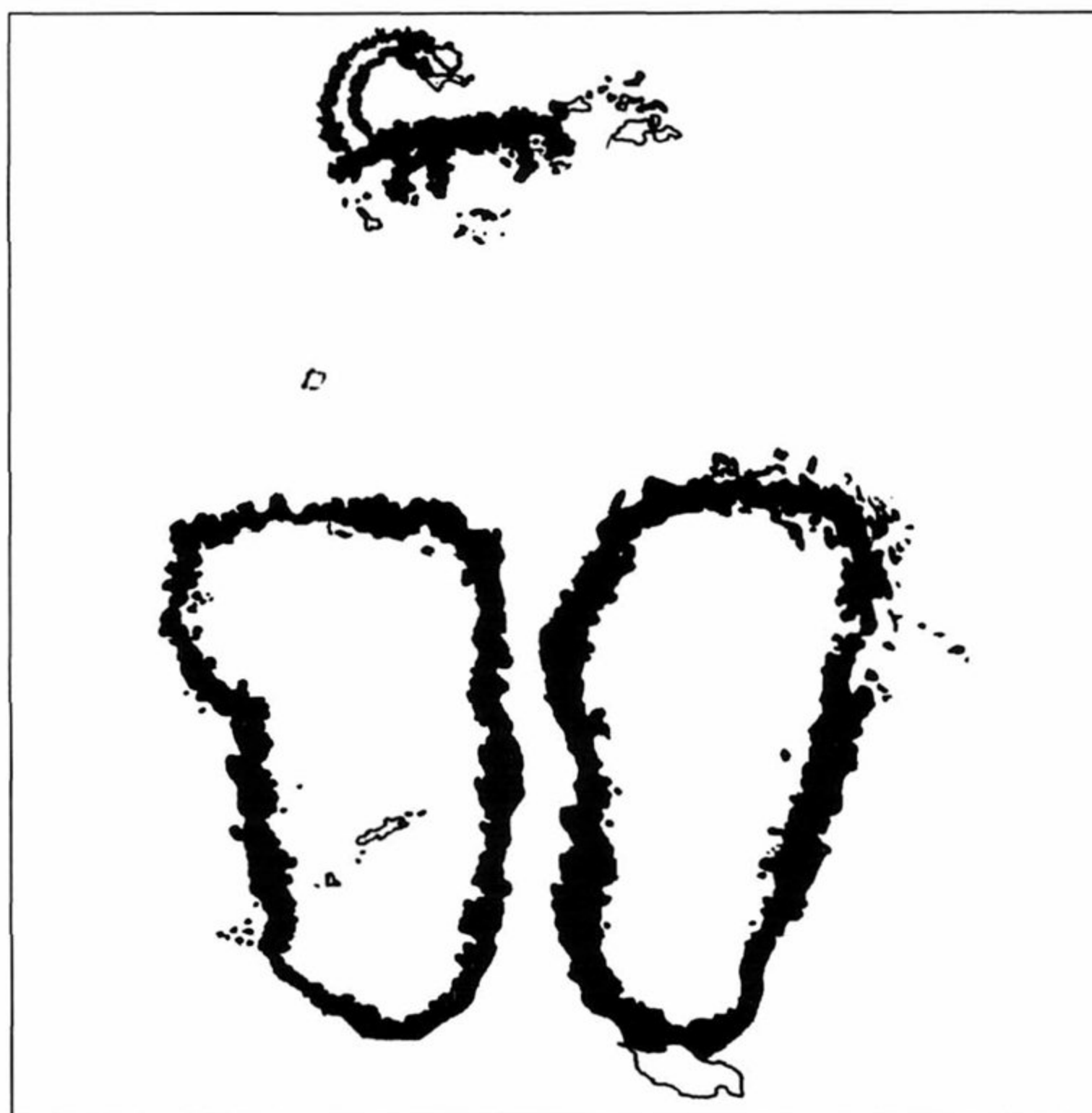
לציורי הסלע מגוון סגנונות מהתקופה הניאוליתית ועד לתקופה הערבית, לאורך 7,000 שנה. יתכן ומעט מקרים אקראיים הם מתקופה מוקדמת יותר, בעוד שכמה מהסגנונות וקבוצות ציורי הסלע דומים לאלה שנמצאו בנגב המרכזי ובמספר מקומות בסיני, והאחרים היו שונים בתכלית. כמה מהקבוצות העיקריות שייכות למה שידוע

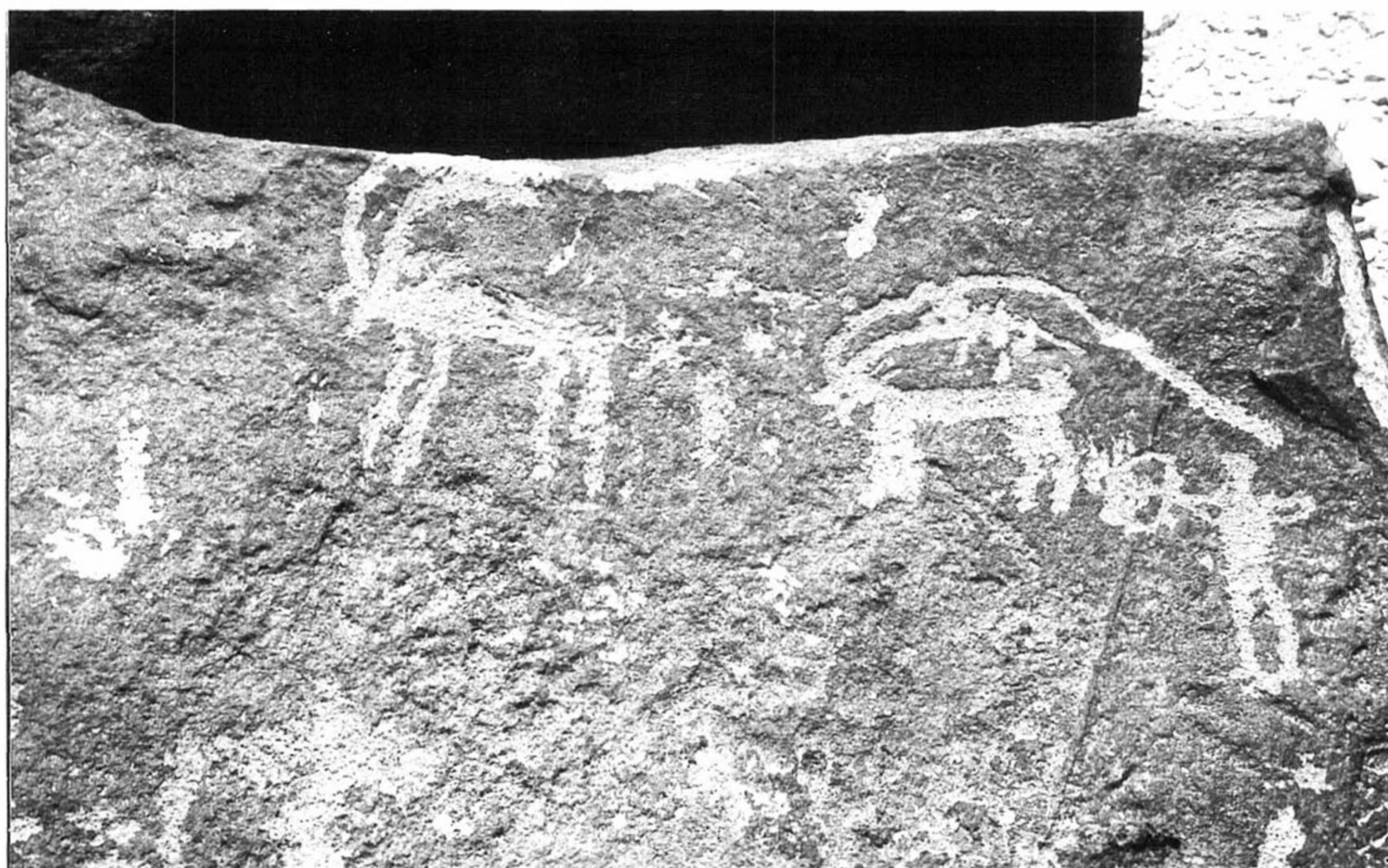
למעלה: אתר HK33. חרותות סלע המתארות תמונת ציד מתקופה III. הצייד כנראה עוטה בגד מעור חיה, משתמש בחץ וקשת ונעזר בכלבים

כיום כשלב מס' III של ציורי הסלע המיוחס לתקופה הכלכוליתית (באלף הרביעי לפסה"נ בערך). ציורים אלה כוללים מחזות ציד יפהפיים. הם מראים כי הציידים המיומנים לבשו עור חיה, השתמשו בקשת וחץ ונעזרו בכלבים. קבוצות אחרות, גם הן בעלות אופי מוכר, מראות סגנון הידוע כשלב IV-C, שבדרך כלל קשור לכתובות נבטיות ושמיות אחרות סביב תחילת הספירה הנוצרית. אך אחרים כוללים כתובות מהתקופות ההלניסטית, הרומית, הביזאנטית והערבית בשפות יוונית, לטינית וערבית. קבוצה נוספת של ציורי סלע מהווה נוסח מקומי של מה שסווג כשלב IV-A. התקופה כוללת מספר מרכיבים בעלי ערך כרונולוגי. בתקופה זו מופיעה לראשונה תרבות רועים כפעילות כלכלית עיקרית, כאשר הציד עדיין רווח מאד. זוהי גם התקופה המאוחרת ביותר שבה מתואר בקר. אחר כך נעלמו בעלי חיים אלה מציורי הסלע. תופעה זו מצביעה על תאריך הקודם לשלב העיקרי של תהליך המדבור שהחל בערך בשנת 2000 לפסה"נ. דמויות אנוש מתקופה זו חמושות לעתים קרובות בחרבות מתכת בעלות להבים משולשים וידיות דמויות חצי סהר, שאפשר לתארכן לאלף השלישי לפסה"נ הודות למקבילות מסופוטמיות ומצריות. הציורים מתקופה זו כוללים דמויות של מתפללים העומדות לפני סמלים מוזרים ומופשטים. למשל, דמות אדם מתפלל בידיים מורמות, עומד לפני קו פשוט. נושא זה חוזר מספר פעמים. בציורי סלע נוספים

אתר HK33. עקבות רגליים ויעל מתקופה IV-A, המכוונות אל פסגת ההר

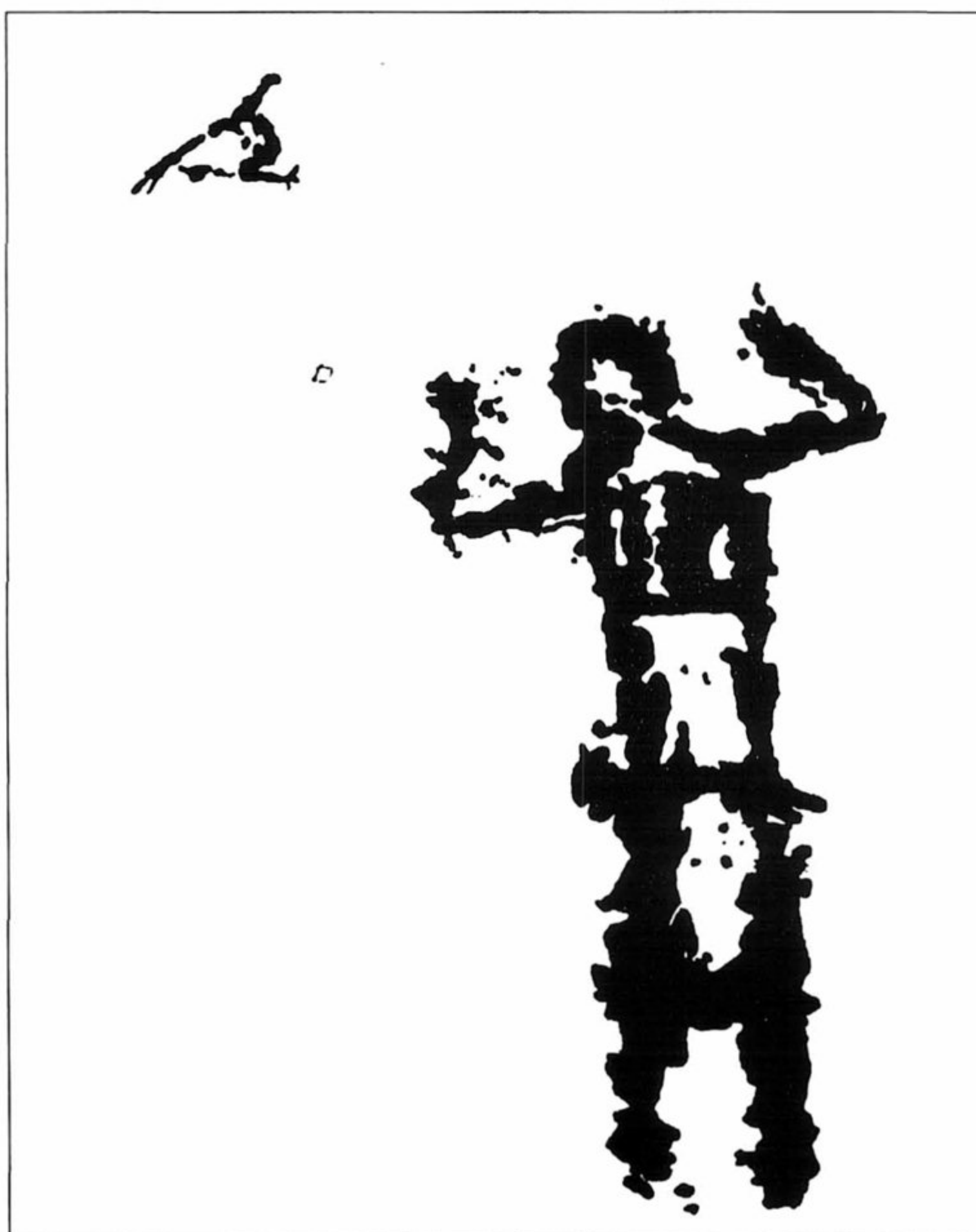
אתר HK76. העתק סכמטי של דמות חיה מתקופה I ועליה תמונת ציד מתקופה III (למעלה). למטה, תצלום של הנ"ל: תמונת ציד, קשת ושני תיישי בר מתקופה III ועליה פטינה חומה, קרוב לוודאי מהתקופה הכלכוליתית. מתחת, הולך על ארבע שקשה לראותו. שייך לתקופה I של ציורי הסלע בנגב. הפטינה זהה לזו שעל פני הסלע והחריתות שחוקות

אתר HK45g. צילום ורישום של שתי דמויות אנתרופומורפיות בתנוחת תפילה מסורתית. ליד הדמות משמאל סימן מופשט בעל פטינה בהירה יותר שהוא מתקופה מאוחרת יותר. לשתי הדמויות פנים מוזרות, המייצגות כנראה מסכות

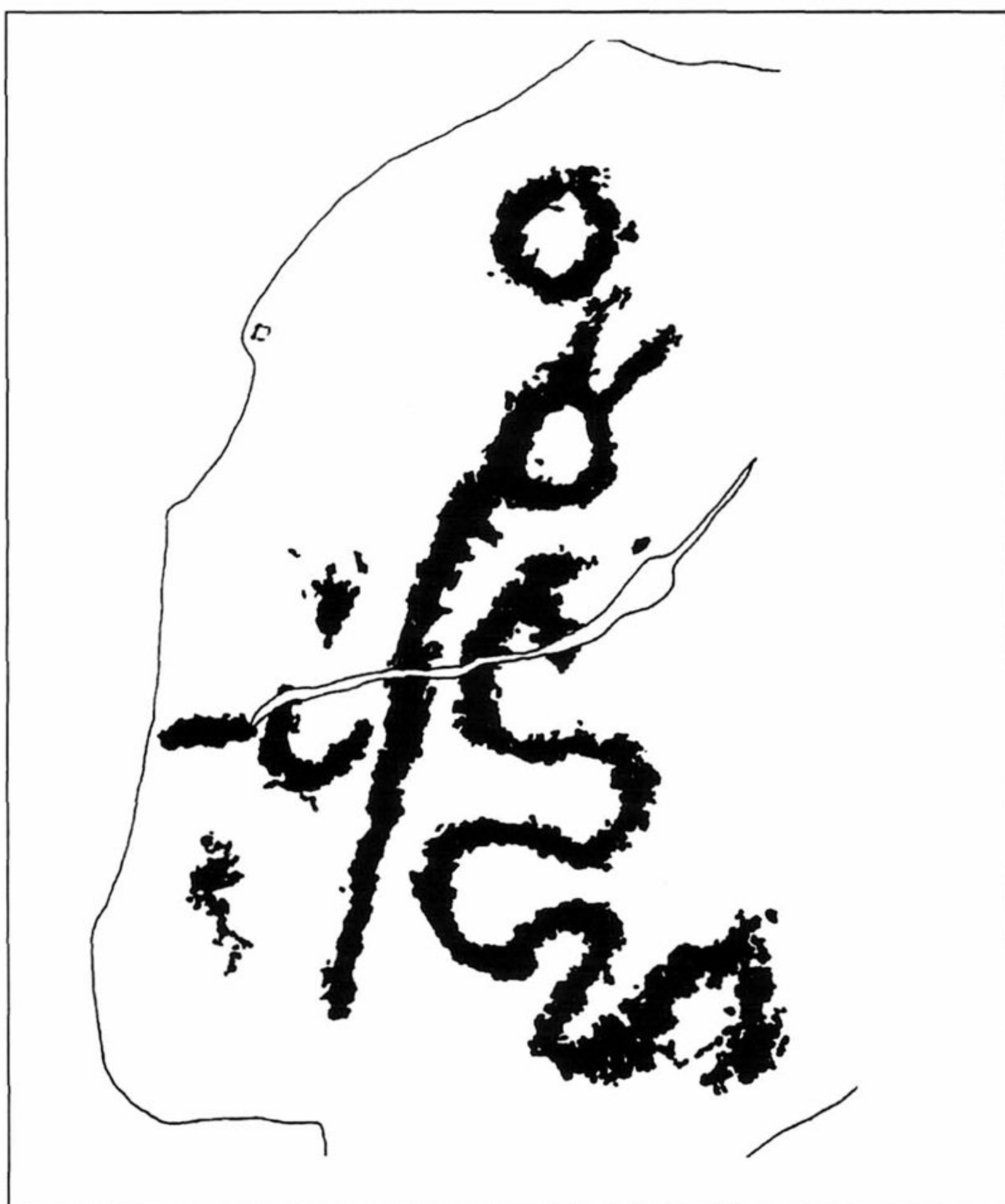
יש תאורים המתייחסים לסיפורי גבורה מיתולוגיים, שכמה מהם מזכירים סיפורים מקראיים. באחד מהם מתוארים נחש ומטה ולידם סמלים. ציור זה מזכיר את הסיפור המקראי של מטה משה ההופך לנחש (שם' ז, ט). במקרה אחר מתוארת טבלה המחולקת לעשרה משטחים, ציור המזכיר תאורים מאוחרים יותר של לוחות הברית. מעל לגב מים יש ציור סלע (אתר HK/39) המציג נחשים, שרף (לטאה ארסית) ועקרבים. זוהי, כנראה, צורת המחשה של הפסוק מספר דברים ח, יד-טו: "... אלהיך המוציאך מארץ מצרים מבית עבדים, המוליכך במדבר הגדול והנורא נחש שרף ועקרב וצמאון אשר אין מים המוציא לך מים מצור החלמיש". התמונה והתאור המקראי, משתמשים כנראה, באותה מטפורה. ציורי סלע אלה מתייחסים, כנראה, להימצאות המים בגב שמתחתם.

אתר HK56c. חרותת סלע של דמות אדם בתנוחת תפילה מקובלת. באבנטו מצוי קרוב לוודאי פגיון. מעליו, סמל המזכיר מעין ציפור

מאותה תקופה נמצאו גם מספר מנהירים (אבנים ניצבות). מנהירים כאלה ידועים במקרא כ"מצבות". הם נמצאים לעתים קרובות בקבוצות של עד 13 פריטים, שאחד מהם, בדרך כלל, גדול מהשאר וממוקם במרכז הקבוצה. ישנם גם מעגלי אבנים. כמה מהעמודים הם בעלי צורות אנתרופומורפיות טבעיות עם עיניים שנחרתו בידי אדם. תגליות קודמות כוללות, כמו שצוין קודם, מבנה אבן עם חצר ובמה או משטח מלבני הפונה מזרחה, מקדש בעל מזבח בנוי אבן שכונה בידי החופרים כ"מקדש שעל ההר" (אתר HK/24). מספר טומולי (גלי אבנים) גם הם ממוקמים על ההר. על אחד מהטומולי היתה מונחת אבן שטוחה ומתחתיה היו שברים של מה שנקרא "קרמיקה מתכתית" (קנקן), שאיפשרו לחוקרים לתארך את הקבורה לסוף האלף השלישי לפסה"נ. לעתים קרובות קבוצות של גושי סלע (בולדרים) עם ציורי סלע קשורים למונומנטים אלה.

אתר HK32. חרותת סלע של הנחש והמטה

אתר HK39. חרותות על סלע של יצורים ארסיים מהנגב. בתמונה נכללים נחשים, עקרבים ו"שרף", או לטאה ארסית. למטה: צילום

חרותת סלע מהר כרכום המכונה "לוחות הברית".
הציור מחולקת לעשר משבצות – רמז לעשרת הדברות

אתר HK237. רצף עבודות אמנות סלע, האחת על גבי השניה.
הפטינה הבהירה יותר מצביעה על תקופה מאוחרת יותר.
בסלע זה חרתו לפחות בחמש תקופות שונות במשך 6000 שנים

אתר HK82c. משטח עם חריתות מתקופות שונות. קרוב לוודאי
שהבחירה נעשתה לראשונה עקב טיב המשטח וצורתו. לאחר ביצוע העבודה,
הפך המשטח למקום בעל עניין

היבט מעניין נוסף התבהר עם התקדמות המחקר, בהקשר למה שכונה "אוסף האבנים המשונות". ב-18 אתרים אפשר היה להבחין בקבוצות של אבנים מיוחדות. הן מזכירות בדרך כלל בצורתן הטבעית ראשים אנתרופומורפיים או זואומורפיים. לפי הדרך שבה אורגנו האבנים ברור שהן נאספו וקובצו ביד אדם. ב-14 מקרים הן ממוקמות ליד מבנים ממכלול תקופת הברונזה (BAC). במקרה אחד אבן אחת כזו עם מאפיינים אנתרופומורפיים נמצאה עומדת על ראש אבן, שהוכנה ביד אדם בצורת מזבח (אתר HK/173c). לרגלי המזבח נמצאו להבים ומגרדי צור ממכלול תקופת הברונזה (BAC). במקרה אחר, אבן כזו נמצאה במרכזו של ציור חלוקים (גיאוגליף) אנתרופומורפי. האבן שימשה, כנראה, מעין "מנחה". בכמה מקרים העיניים או רכסי הגבות נחרתו בנוסף לצורה הטבעית האנתרופומורפית או הזואומורפית.

על הרמה היו לפחות 38 אתרים ממכלול תקופת הברונזה (BAC) שלא שימשו למגורים ואפשר למצוא בהם עקבות לפעילות אדם, אך מובנם ותפקודם עדיין דורשים בדיקות נוספות. עם זאת אפשר לראות, כי השימוש בשטח כולל מגוון גדול של פעילויות שאינן כלכליות בפרק זמן ממושך, לאורך כל מכלול תקופת הברונזה (BAC). עם התרבות הגילויים הארכיאולוגיים התחזקה ההנחה שהר כרכום היה מקום מקודש בתקופת הברונזה (BAC). באף מקום אחר בחצי האי סיני לא אותרו אתרי פולחן רבים כל כך. הישובים הממוקמים לרגלי ההר ושרידי מאות הכפרים הבנויים